

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Факультет суспільних наук
Кафедра політології

Маріанна Колодій

Соціологія та практична соціологія

Методичний посібник для здобувачів вищої освіти

Ужгород – 2021

УДК 316
ББК 60.5

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний
університет» (протокол № 1 від 5.09.2021 р.)*

Рецензенти:

Чернецька Т.О. – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»;

Архипов В.І. – доцент кафедри філософії та політології Університету державної податкової служби України.

Колодій М. Соціологія та практична соціологія. Методичний посібник для здобувачів вищої освіти / Маріанна Колодій, Ужгород, 2021. – 138 с.

© М. Колодій, 2021

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021

ЗМІСТ

Вступ	4
Змістовий модуль 1. Загальна теорія та історія соціології	5
Теми та зміст лекцій	7
Теми та зміст семінарських занять	9
Теми та зміст самостійної роботи	10
Методичні рекомендації	11
Література	37
Змістовий модуль 2. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії ...	40
.....	40
Теми та зміст лекцій	42
Теми та зміст семінарських занять.....	43
Теми та зміст самостійної роботи	44
Методичні рекомендації	45
Література	96
Змістовий модуль 3. Методика і техніка соціологічних досліджень	100
Теми та зміст лекцій	102
Теми та зміст семінарських занять	103
Теми та зміст самостійної роботи	104
Методичні рекомендації	106
Література	128
Завдання для підсумкового контролю	130
Рекомендована література	133

ВСТУП

Сьогоднішньому суспільству властиві виклики і загрози, які полягають у зростанні соціальної ролі індивідів, появі нових ідеологій, виникненні нових типів соціальної поведінки, форм соціальної організації, неефективності існуючого соціального договору та недієвості соціальних ліфтів, надлишковій концентрації влади і капіталу в руках обмеженого кола глобальних еліт, зростанні соціальної нерівності тощо.

Зміни, що відбуваються, висувають вимоги до здатності сучасної людини адаптуватися до нових реалій, здійснювати необхідний внесок в процеси оновлення та стабілізації суспільного життя. Сучасні здобувачі освіти, майбутні професіонали у відповідних сферах діяльності, повинні бути не тільки фахово підготовленими, а й соціально компетентними людьми, здатними на відповідному рівні знати закони і тенденції соціальної організації, суспільних змін, адекватно оцінювати соціальні явища та події, не тільки зберігати створені цивілізаційні блага, а й збагачувати ці надбання.

У даному методичному посібнику подано інформацію про специфіку соціологічного знання, його структуру, методи і функції, проаналізовано історичний шлях зародження і становлення соціології як науки про суспільство. Подано характеристику суспільства, його основні теоретичні концепції, типологізація, аналіз сучасного суспільства. Подано опис соціальної структури суспільства, його інститутів і організацій.

Посібнику подано опис складових практичної соціології, особливостей проведення соціологічних досліджень, та їх значення для суспільного розвитку. Проаналізовано основні методи і техніки соціологічного аналізу, методи формування вибірки та узагальнення отриманих даних, формування соціологічного прогнозу, а також складання звіту.

Авторка сподівається, що методичний посібник сприятиме набуттю здобувачами освіти соціологічних знань, формуванню соціологічного бачення світу, аналізу соціальних явищ, процесів і фактів. Посібник розрахований на здобувачів освіти, що вивчають навчальну дисципліну «Соціологія». В основі даного методичного посібника – курс лекцій, прочитаний авторкою для здобувачів вищої освіти у ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Соціологія як наука. Об'єкт, предмет та функції соціології. Основні етапи історичного розвитку соціологічної думки. Зародження і розвиток соціологічної думки в Україні. Основні школи та концептуальні напрями сучасної соціології. Структура сучасного соціологічного знання. Соціологічні закони та категорії. Суспільство як соціальна система: сутність, типи, тенденції розвитку. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства. Соціальна взаємодія, соціальні відносини та соціальний контроль.

Мета: Сформувати знання про значення соціології в житті суспільства, її спрямованість та функції. Розкрити історичні, соціальні та теоретичні передумови виникнення соціології як науки. Ознайомити з джерелами української протосоціологічної думки. Окреслити проблеми розвитку соціології в сучасній Україні. Сформувати знання про структуру сучасного соціологічного знання, соціологічні закони та категорії. Сформувати знання про еволюцію уявлень про суспільство та теорії його походження, розкрити характерні особливості сучасного суспільства. Сформувати знання про структуру суспільства. Ознайомити з теоріями соціальної стратифікації.

Завдання:

1. Розкрити суть предмету соціологія.
2. Ознайомити із функціями соціології.
3. Показати структуру соціологічного знання.
4. Розкрити місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

5. Розкрити історичні, соціальні та теоретичні передумови виникнення класичної соціології.
6. Ознайомити з основними напрямками, школами та проблемами західної соціології ХХ ст.
7. Охарактеризувати українську протосоціологічну думку.
8. Розкрити специфіку козацтва як соціального феномену в історії України.
9. Ознайомити з соціологічними поглядами Г.Сковороди.
10. Ознайомити з особливостями початкового етапу становлення української соціології.
11. Розкрити причини занепаду української соціології у радянський період.
12. Розкрити завдання та проблеми сучасної української соціології.
13. Охарактеризувати суспільство як соціальну систему.
14. Розкрити шляхи його формування.
15. Визначити характерні риси ранніх типів людського суспільства.
16. Визначити характерні риси суспільств у сучасному світі.
17. Визначити сутність поняття “соціальна структура суспільства”.
18. Охарактеризувати основні елементи соціальної структури суспільства.
19. Пояснити відмінності між поняттями “клас” і “страта”.
20. Розкрити сутність теорій соціальної стратифікації.
21. Охарактеризувати основні маргінальні групи в сучасній Україні.
22. Визначити суттєві риси феномену “середнього класу”, його соціальні функції.
23. Розкрити сутність процесу соціальної мобільності.
24. Розкрити фактори які впливають на сучасні процеси структуризації українського суспільства.
25. Розкрити суть соціальної взаємодії та регуляції соціальних зв'язків.
26. Показати основні елементи соціального контролю.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Предмет, структура, функції соціології. Основні етапи історичного розвитку соціологічної думки. Поняття соціології. Об'єкт і предмет соціології. Суспільство, соціальні явища та процеси соціального пізнання. Структура соціологічного знання. Теоретична соціологія, прикладна соціологія, процеси їх взаємодії та диференціації. Функції соціології. Теоретично-пізнавальна, методологічна, прикладна, прогностична та інші. Історичні, соціальні та теоретичні передумови виникнення соціології як науки. Становлення та розвиток класичної соціології. О.Конт як засновник соціології. Еволюціоністська соціологія Г.Спенсера. “Соціологізм” Е.Дюркгайма. Матеріалістична соціологія марксизму. “Розуміюча соціологія” М.Вебера. Західна соціологія ХХ століття: основні напрями, школи та проблеми. Соціологія в системі суспільних та гуманітарних наук: соціологія та філософія; соціологія та історія; соціологія та психологія; соціологія та педагогіка; соціологія та соціальна статистика.

Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної думки в Україні. Українська протосоціологічна думка. Специфіка козацтва як соціального феномену в історії України. Значення Києво-Могилянської академії. Соціологічні погляди Григорія Сковороди. Роль Кирило-Мефодіївського братства, праць М.Костомарова та творчості Т.Шевченка. Політична соціологія М.Драгоманова: Соціологічний метод, прогрес та соціальна еволюція, проблема влади. М.Грушевський як історик-соціолог: “генетична соціологія”, “політична соціологія” та принципи етнополітики. Проект науки соціологія у творчості Б.Кістяківського: критики психологізму, проблема соціологічних понять та цінностей в соціологічному дослідженні. Соціологічна концепція М.Шаповала. Соціологія політики В.Липинського. Проблема розвитку соціології в сучасній Україні.

Тема 3. Суспільство як соціальна система: сутність, типи, тенденції розвитку. Суспільство як соціальна система. Поняття «суспільство» і «система» в соціології, їх історичний розвиток. Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження. Характеристика основних підсистем суспільного життя: економічної,

політичної, соціальної, ідеологічної та ін.. Проблема типологізації суспільств. Характерні особливості сучасного суспільства. Модернізація та глобалізація розвитку суспільства.

Тема 4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи. Теорії соціальної стратифікації. Соціальна мобільність, види соціальної мобільності. Міграція. Трансформація соціальної структури українського суспільства.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Соціологія як наука. Предмет та функції соціології.

Предмет соціології. Суспільство, соціальні явища та процеси соціального пізнання. Функції соціології. Теоретично-пізнавальна, методологічна, прикладна, прогностична та інші. Соціологія в системі суспільних та гуманітарних наук: соціологія та філософія; соціологія та історія; соціологія та психологія; соціологія та педагогіка; соціологія та соціальна статистика.

Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної думки в Україні. Українська протосоціологічна думка. Специфіка козацтва як соціального феномену в історії України. Значення Києво-Могилянської академії. Соціологічні погляди Григорія Сковороди. Роль Кирило-Мефодіївського братства, праць М.Костомарова та творчості Т.Шевченка. Політична соціологія М.Драгоманова: Соціологічний метод, прогрес та соціальна еволюція, проблема влади. М.Грушевський як історик-соціолог: “генетична соціологія”, “політична соціологія” та принципи етнополітики. Проект науки соціологія у творчості Б.Кістяківського: критики психологізму, проблема соціологічних понять та цінностей в соціологічному дослідженні. Соціологічна концепція М.Шаповала. Соціологія політики В.Липинського. Проблема розвитку соціології в сучасній Україні.

Тема 3. Суспільство як соціальна система: сутність, типи, тенденції розвитку. Суспільство як соціальна система. Поняття «суспільство» і «система» в соціології, їх історичний розвиток. Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження. Характеристика основних підсистем суспільного життя: економічної, політичної, соціальної, ідеологічної та ін.. Проблема типологізації суспільств. Характерні особливості сучасного суспільства. Модернізація та глобалізація розвитку суспільства.

Тема 4. Соціальна структура суспільства. Соціальна структура суспільства: основні види та елементи: класи, прошарки, верстви та групи. Теорії соціальної стратифікації. Соціальна мобільність, види соціальної мобільності. Міграція.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Структура сучасного соціологічного знання. Соціологічні закони та категорії. Структура соціологічного знання. Теоретична соціологія, прикладна соціологія, процеси їх взаємодії та диференціації.

Тема 2. Основні етапи історичного розвитку соціологічної думки. Історичні, соціальні та теоретичні передумови виникнення соціології як науки. Становлення та розвиток класичної соціології. О.Конт як засновник соціології. Еволюціоністська соціологія Г.Спенсера. “Соціологізм” Е.Дюркгайма. Матеріалістична соціологія марксизму. “Розуміюча соціологія” М.Вебера. Інтегральна соціологія П.Сорокіна. Західна соціологія ХХ століття: основні напрями, школи та проблеми. Структурний функціоналізм Т.Парсонса та Р.Мертоніа. Соціологія конфлікту Р.Дарендорфа та Л.Козера. Символічний інтеракціонізм Дж.Міда, Ч.Кулі, Г.Блумера та Л.Козера. Теорія соціального обміну Дж.Хоманса та П.Блау. Феноменологічна соціологія та етнометодологія. Новітні пошуки в царинісоціологічного теоретизування: проблеми та перспективи.

Тема 3. Соціологія другої половини ХХ – початку ХХІ ст.. Майбутнє соціології. Характерні риси розвитку соціології в добу глобалізації. Структурні парадигми теоретичної соціології. Інтерпретативні парадигми сучасної соціології. Емпірична соціологія. Теорії постіндустріального суспільства та постмодернізм.

Тема 4. Суспільство як об’єкт соціологічного аналізу. Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження. Аналіз основних концепцій в західній соціології щодо пояснення закономірностей розвитку сучасного суспільства. Характеристика основних підсистем суспільного життя. Модернізація та глобалізація розвитку суспільства.

Тема 5. Соціальна стратифікація суспільства. Витоки та чинники соціальної стратифікації. Трансформація соціальної структури українського суспільства.

Тема 6. Соціальна взаємодія, соціальні відносини та соціальний контроль. Соціальна взаємодія та соціальні зв’язки. Соціальні відносини та соціальні конфлікти. Система соціального контролю.

Тема 7. Масова поведінка і суспільні рухи. Поняття масової поведінки. Форми масової поведінки. Натовп. Теорії натовпу. Типи суспільних рухів. Особистісна сприйнятливність соціальних рухів. Теорії суспільних рухів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Тема 1. Предмет, структура, функції соціології. Основні етапи історичного розвитку соціологічної думки.

СОЦІОЛОГІЯ – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств, наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії. Поле соціологічних досліджень надзвичайно широке – від аналізу випадкових зустрічей між окремими індивідами на вулиці й до вивчення глобальних соціальних процесів.

З'ясовуючи науковий статус соціології важливо чітко розрізнити її об'єкт і предмет. Отже, **об'єктом** соціологічного пізнання є **суспільство**. **Предметом** – відтворення емпіричної реальності, явища і процеси, що виникають із взаємодії людей.

У структурному плані соціологія поділяється на **теоретичну (академічну) і прикладну**.

Теоретична соціологія основну увагу концентрує на вивченні фундаментальних наукових проблем, розробці концептуальних основ соціології, методології та методів соціологічного дослідження.

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур. Прикладна соціологія вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретних соціальних спільнотах і ставить завдання знайти засоби для досягнення практичних цілей суспільства.

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначається насамперед тими функціями, які вона виконує. Основні функції соціології:

Теоретична функція – це концентрація, пояснення, збагачення існуючого соціологічного знання, розробка концепцій, теорій та категорій даної науки.

Описова функція – систематизація, опис, нагромадження дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, наукових звітів, статей, книг.

Інформаційна функція – збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. Обробка її на ЕОМ.

Прогностична функція – соціальне прогнозування. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням коротко- або довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта.

Завдання соціології полягає у вивченні результативного врівноваження між суспільним відтворенням і суспільним перетворенням. *Суспільне відтворення* стосується того, як суспільство зберігає свої головні ознаки в часі; *суспільне перетворення* – як з плином часу змінюється. Суспільне відтворення має місце тому, що існує безперервність у тому, що людина день у день і рік у рік роблять, і в нормах їхньої соціальної поведінки. Зміни відбуваються почасти тому, що люди хочуть, аби вони відбувалися, а почасти через наслідки дій, яких ніхто ані передбачає, ані планує.

Людей, які зробили свій внесок у розвиток соціологічного мислення на його ранніх етапах, було чимало. Проте особливе місце тут належить французькому авторові **Огюстові Конту** (1798-1857). Саме він перший вжив слово “соціологія” на противагу терміну “соціальна фізика”, який раніше використовували для позначення цієї науки. Розвиток суспільства, за О.Контом, підлягає тим самим законам, що й природа, тому соціологія є частиною природознавства. Контівська соціологія ґрунтувалася на законах біології. Істотними в контівській соціології є методи дослідження суспільства. Конт обґрунтував застосування в соціології спостереження, а також експериментального, порівняльного й історичного методів. Основним методом дослідження в соціології він вважав спостереження, а найбільш адекватним природі соціальних явищ, специфічним методом соціології – **історичний** метод (історичного порівняння різних послідовних станів людства).

Конт поділяв соціологію на дві частини: **соціальну статику**, яка розглядає суспільство як єдине органічне ціле, вивчає умови його існування, закони функціонування, і **соціальну динаміку**, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем. Основна праця О.Конта “Курс позитивної філософії”(1830-1842 рр.).

Одним із творців соціології як науки, професії та навчального предмета є французький вчений **Еміль Дюркгайм**. Він розробляв проблеми природи суспільства – “здоровий” і патологічний його стан, методи соціологічного дослідження і статус соціології як науки. Е.Дюркгайм продовжував традиції позитивізму, вважаючи соціологію близькою до природничих наук. Велику увагу Е.Дюркгайм приділяв

проблемам самогубства, розглядаючи його як дію людини, спровоковану невдоволенням життям, як соціальний факт, породжений соціальним середовищем.

Окремий напрям у соціологічній думці представляв **Карл Маркс** (1818-1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Найважливішимисуспільними змінами він вважав ті, які були пов'язані з розвитком капіталізму – класової системи, в якій конфлікти є звичайним явищем, оскільки товари і послуги продаються широким колам споживачів. Розробив теорію безкласового суспільства, яке прийде на зміну капіталізму. Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій своїми претензіями на єдність теорії та практики.

Значний внесок у соціологію кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробив німецький вчений **Макс Вебер** (1864-1920), автор праць з економіки, права, філософії, історії та соціології. Найвагомий його внесок у розвиток методологічних аспектів соціології. Він є основоположником так званої “розуміючої соціології”, теорії соціальної дії. Соціологію він визначав як науку, яка прагне “зрозуміти соціальну дію і пояснити її процес”. Суттєвим є внесок Вебера у **соціологію релігії**. Порівнюючи провідні релігійні системи Індії, Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що деякі аспекти християнської віри мали великий вплив на розвиток капіталізму (“Протестантська етика і дух капіталізму”). Особливу роль приділяв М.Вебер вивченню бюрократії (масштабної системи, в якій існує поділ службовців на ранги), вважаючи, що її розвиток – неминуча риса нашої епохи. Веберовські дослідження започаткували концепції наукового управління суспільством.

Ранні соціологічні школи

Географічна школа – натуралістичні вчення, які головну роль у розвитку суспільств, народів відводять їх географічному положенню та природним умовам. Розгорнуту соціологічну систему в руслі географічної школи створив англійський історик **Томас Бокль** (1821 – 1862), утверджував майже повну зумовленість діяльності людини природним середовищем.

Школа німецької геополітики – визначальними вважала суто природні причини, географічно детерміновані тенденції політичного розвитку та експансії держав-організмів. **Карл Хаусхофер** (1869-

1946). Міждисциплінарний напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин від системи політичних, економічних, військових взаємозв'язків, зумовлених географічним положенням країн, кліматом, природними ресурсами, розселенням тощо. Геополітика передбачає вироблення геостратегії держави, основних напрямів її зовнішньополітичної діяльності.

Расово-антропологічна школа інтерпретувала суспільний розвиток у поняттях спадковості, “расового добору”, боротьби “вищих” і “нижчих” рас. Її зародження пов'язане з іменем **Артюра Гобіно** (1816-1882), французького філософа, письменника, дипломата, одного із засновників ідеології расизму.

Органічна школа розглядала суспільство як живий організм, а соціальну диференціацію суспільства – як аналогічний розподіл функцій між різними органами. Німецький соціолог **Альберт Шеффле** (1831-1903) економічне життя суспільства ототожнював з обміном речовин в організмі.

Соціал-дарвіністська школа, поставши наприкінці ХІХ ст., опиралася головним чином на **Г.Спенсера**, зводячи закономірності розвитку людського суспільства до закономірностей біологічної еволюції і принципів природного добору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих організмів. Найвідомішим представником цієї школи вважають польсько-австрійського соціолога **Людвіга Гумпловича** (1838-1909).

Психологічна школа – основне - прагнення зводити соціальне до психологічного. Засновник психологічного напрямку в американській соціології **Лестер Френк Уорд** (1841-1913) стверджував, що з виникненням людства еволюція роздвоюється, і спонтанний розвиток стихійних сил доповнюється свідомими діями людини, що ставить перед собою певні цілі. Первинною соціальною силою є бажання (голод, спрага), пов'язані з підтриманням життя індивіда. На основі первинних бажань формуються складніші – інтелектуальні, моральні та естетичні бажання за допомогою яких і відбувається розвиток суспільства.

Західна соціологія у ХХ ст. відзначається великою різноманітністю **шкіл і течій**. Серед них слід відзначити:

Функціоналізм – функціональний принцип в осмисленні суспільства **Огюст Конт, Герберт Спенсер, Толкотт Парсонс (1902-1979), Роберт Мертон (нар. 1910р.)**. Пояснити будь-яке явище можна, описавши закон його співіснування з іншими явищами,

пояснення суспільного життя треба шукати у властивостях самого суспільства. Головне завдання соціології, на їхню думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Структурно-функціональний аналіз – аналіз будь-якого соціального процесу – це частина дослідження певної системи з ustalеними межами **Толкотт Парсонс (1902-1979)**. Потреби особистості виступають як змінні у соціальній системі. Кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

Теорії соціального конфлікту – визнають конфлікт одним із найважливіших чинників соціального розвитку **К.Маркс, Г.Зіммель**. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи, відкривають шлях інноваціям. **Ральф Дарендорф** (нар. 1929р.) вважає соціальний конфлікт наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту призводить до його загострення, а “раціональна регуляція” – до “контрольованої еволюції”.

Концепція соціального обміну – втілює спроби встановити перехідні ланки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності **Джордж Хоманс (1910 – 1989)**. Згідно з цією теорією люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду, потенційних винагород і покарань.

Психоаналітичні теорії – вчення про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру, засноване на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід **Зігмунд Фройд (1856-1939)**. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. В основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація сексуальної енергії.

Феноменологічна соціологія – розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів. Основоположник – австрійський соціолог **Альфред Шюц (1899-1959)**.

Прикладна соціологія – набула значного розвитку як сукупність теоретичних моделей, методологічних принципів і процедур,

соціальних технологій, конкретних програм і рекомендацій, орієнтованих на практичне застосування, досягнення реального соціального ефекту.

Становище соціології в системі суспільствознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. не було однозначним. З одного боку соціологія динамічно розвивається, розширюється тематика емпіричних соціальних досліджень, з'являються наукові журнали, товариства і кафедри, з іншого – представники традиційних суспільних наук продовжують ставитися до неї з недовірою, а самій соціологічній теорії панує розлад (Англія, Німеччина, Франція). Іншою була ситуація в США. Відсутність жорстокої системи освіти, наявність вільних матеріальних засобів відкривали соціології широкі можливості. Перший курс соціології було прочитано в Єльському університеті у 1876 р. В 1893 р. відкрито першу кафедру і соціологічну спеціалізацію в Чикаго. У 1901 р. 169 американських університетів і коледжів пропонували своїм слухачам курси соціології. У 1905 р. засновано Американське соціологічне товариство.

Соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. Насамперед спостерігається її тісний зв'язок із соціальною психологією. Соціологія активно співпрацює із соціальною статистикою, правознавством. Соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень економічної теорії, політології, соціальної філософії, етнографії, культурології тощо. Зв'язок соціології з іншими науками необхідно розглядати через призму тенденції до комплексного, всебічного дослідження явищ і процесів суспільного життя, до спільного дослідження з точки зору декількох наук, до поєднання їх пізнавальних можливостей.

Тема 2. Становлення і розвиток соціологічної думки в Україні.

Витоки української протосоціології сягають часів Київської Русі, про що свідчать непоодинокі пам'ятки усної та писемної творчості. В них втілені перші спроби осмислення подій, явищ, процесів соціального характеру.

Своєрідним відображенням сутності людських стосунків, в яких помітну роль відігравали звичаї, забобони, традиції, обряди, а з часом

певні громадські закони, є український фольклор (*пісні, думи, казки, легенди, приказки*).

З появою писемності певні сторони тогочасного соціального буття знайшли своє писемне відображення. Перші літературні твори – **“повчання”, “проповіді”, “патерики”, “житія святих”, “слова”**, народженні прагненням поширити християнство й уславити князів, бояр, монахів, - певною мірою відображали і тогочасні соціальні відносини, побут, культуру, настрої різних верств населення.

Однією з найважливіших протосоціологічних пам'яток першої половини XI ст. справедливо вважають **“Руську правду” Ярослава**, складену на підставі норм тогочасного звичаєвого права, що регламентувала внутрішньодержавні феодальні відносини. Низку цих ідей було покладено згодом в основу Литовських статутів, законодавства гетьманської доби.

У дидактико-теологічному творі першого київського митрополита **Іларіона “Слово про закон і благодать”** (XI ст.) поряд з похвалою великому князеві Володимирі, уславленням хрещення Русі спростовується твердження про існування у світі певного богообраного народу.

Низку протосоціологічних ідей містить **“Повчання дітям”** київського князя Володимира Мономаха (XII ст.), у якому він переконував своїх синів бути гуманними, справедливими, милосердними, обстоювати правду і справедливість, долати ненависть чвари, уникати беззаконня. Саме в цьому вбачав князь запоруку єдності землі Руської спокою її громадян.

Важливі відомості про тодішнє соціальне життя містить **“Печерський патерик”**, у якому йдеться про життя києво-печерських ченців.

Історики соціологічної думки знайшли чимало цікавих спостережень у **“Слові про Ігорів похід”** (XII ст.), пройнятому ідеєю об'єднання руських земель.

Різноманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI –XIII ст., найпомітніший серед яких **“Повість минулих літ”**, авторство якого належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Несторові – основна ідея полягає в обстоюванні єдності руської землі та політичної незалежності.

Важливим джерелом вивчення соціального життя на західноукраїнських теренах є **“Галицько-Волинський літопис”**, який засвідчив вихід на історичну арену Галицько-Волинської

держави. XIII ст. – монголо-татарське іго, XIV ст. – Велике князівство Литовське – центральноукраїнські землі; більшість галицько-волинських земель під польською владою, що різко позначилося на економічному, політичному і духовному житті.

Історична доля українського народу покликала до життя своєрідний соціальний феномен – **козацтво** – проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість цього феномена полягає в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З козацтвом були пов'язані перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків.

У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв український вчений **Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566)**, якого сучасники називали українським Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким державна влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми. Законові повинні підкорятися всі, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві. Суспільні погляди С.Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права ХУІІ – ХУІІІ ст.

Наприкінці XVI – на початку ХУІІІ ст. найпомітнішою постаттю в українському духовному житті був **Іван Вишенський (між 1545-50-після 1620)**, який обстоював ідею свободи, рівності, справедливості у сфері духу.

У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович- приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український вчений **Григорій Сковорода. (1722-1794)**, який науку про людину, про умови та способи забезпечення щасливого життя вважав головною, найважливішою і найвищою з усіх наук.

Особливий інтерес становить його **концепція спорідненої праці**. Сковорода першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Сенс людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя

– у вільній праці за покликанням. Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, виконуючи веління своєї “внутрішньої натури”. Люди повинні пізнати самі себе, свої здібності й виробити відповідний своїй природі спосіб життя. Тобто треба займатися тією справою, для якої людина народжена. У цьому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну нерівність – нерівність обдаровань і покликань, тобто нерівність “природного” походження. Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, завдання яких – вдосконалювати природні дані. У творчості Г.Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму, які у світовій практиці почали розробляти через століття.

Традиційно початок українського національно-культурного відродження пов'язується з останньою чвертю ХУІІІ ст. і насамперед з появою “Енеїди” **І.Котляревського** (1798), який вперше ввів живу українську мову до літератури. Таке ж відродження в Галичині пов'язане з **Маркіяном Шашкевичем**, який майже через 40 років після появи “Енеїди” виступив з “Русалкою Дністровою” та з гуртком своїх однодумців “**Руська трійця**”, започаткувавши західноукраїнський літературний ренесанс.

Наприкінці ХУІІІ ст. розпочинаються активні дослідження у царині фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань передусім “Опис весільних обрядів” **Гр.Калиновського**, “Землеописания о Малия России” **М.Туранського**, “Історія Малої Росії” **Д.Бантиш-Каменського**.

Подальший розвиток і якісно новий стан самоусвідомлення українства розпочинається з діяльності **Кирило-Мефодіївського братства**, ідейне ядро якого утворювали М.Костомаров, М.Гулак, Т.Шевченко, П.Куліш, В.Білозерський та ін..Своєрідним маніфестом Братства стала “**Книга буття українського народу**” М.Костомарова – ідея всеслов'янського братства і відродження України.

Таким чином, суспільні концепції, які постали в період від античності до ХІХ ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити як окремі, так і загальні соціальні явища, що послужило інтелектуальним потенціалом в подальшому

вивченні суспільства як системи, а також механізмів його функціонування.

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких найчастіше друкувались в тамтешньому журналі “Громада”.

Учені, які досліджують особливості тогочасної української думки наприкінці XIX ст. , здебільшого певною мірою трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляючи при цьому обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, орієнтації до вироблення власних соціологічних теорій, хоч окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Найприкметнішим у тогочасній соціологічній думці є звернення до проблем соціально-культурного життя українського народу.

У соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога **Сергія Подолинського (1850-1891)** сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, “громадівські” погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп людей, причин соціальної диференціації, соціальної мобільності. Ці думки висловлені у праці “Ремесла і фабрики на Україні”.

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать **Михайла Драгоманова (1841- 1895)**, який чимало уваги приділяв перспективності історичного поступу України і можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним із найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод. Відстоював рівні права осіб будь-якої національності. Розглядаючи *соціологію* як науку про суспільство, важливу роль відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків. Концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження на Європу, її підтримував Е.Бернштейн.

Один із найвідоміших у минулому вітчизняних соціологів **Максим Ковалевський (1851-1916)** намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги не один якийсь момент, а всю сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці **“Соціологія”** (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, на втрачаючи при цьому свого *основного завдання – розкриття причин спокою чи руху людських суспільств*, стабільності й розвитку порядку в різні епохи. У своєму підході до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, згідно з якою психологія є галуззю не біології, а соціології. Соціологія не повинна запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

Відомий вчений **Володимир Антонович (1834-1908)** використовував свої історичні, етнографічні, археологічні знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Один із перших вітчизняних дослідників, який пов’язав назву **“Русь”** із слов’янським племенем полян і вказав на її генетичний зв’язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін **“Україна-Русь”**.

Учень Антоновича **Михайло Грушевський (1866-1934)** вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведене вивченню історії Київської Русі, України, історичного процесу взагалі, проблемам генезису східнослов’янських народів. Під час вимушеної іміграції (1919–1924) Грушевський створює у Швейцарії **Український соціологічний інститут** (1919), який згодом прописався у Празі, а в 1921 р. – у Відні. Видаються соціологічні праці (13) М.Грушевського (генетична соціологія), Д.Антоновича (соціальні підстави розвитку мистецтва), В.Старосольського (теорія нації), П.Христюка (історія української революції), М.Шрага (держава і державне право).

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця ХІХ – початку ХХ ст. **Іван Франко (1856-1916)**, який основну свободу особи і громадян вбачав у громадсько-федеративному суспільному устрої.

Видатний вчений – економіст **М.Туган-Барановський** (1865-1919) вважав соціологію однією із стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті.

Значний вплив на суспільну думку на початку ХХ ст. мали ідеї державності та історичного поступу України. На думку історика, політолога, соціолога **В'ячесава Липинського** (1882-1931), політичний ідеал для України – правова “трудова” монархія у формі гетьманату.

Історик, громадський, політичний діяч **Дмитро Дорошенко** (1882-1951) вважав, що українську державу спроможна збудувати провідна верства суспільства – аристократія.

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але в їх працях досліджувалися лише окремі соціологічні аспекти. Відчувався дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення комплексу соціологічних проблем. Однак, слід зауважити, що саме в цей період формувався власне соціологічний апарат, почалася системна робота з питань методології і техніки досліджень.

Історія світової соціології загалом, як і історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її природного, гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, не могли не позначитися на становищі вітчизняної соціології. Українська соціологія тривалий час не була ідентифікованою наукою, структурно вона існувала в системі радянської соціології.

У перші десятиліття на українських теренах відбувався активний процес інституалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, організовувалися теоретичні та прикладні дослідження. Центром цієї роботи у 20-і роки була кафедра соціології, створена на соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), очолювана М. Грушевським.

В цей час було зібрано значний емпіричний матеріал щодо впливу різних чинників на заробітну плату. Слід відзначити праці **О.Гілярова** стосовно психології натовпу, співвідношення культури і

цивілізації, застосування принципів природознавства щодо соціального життя.

Намір М.Грушевського створити соціологічний інститут у системі ВУАН не був підтриманий, і він очолює науково-дослідну кафедру з історії України, при якій була і секція методології та соціології. Соратниками М.Грушевського у цей час була видана низка праць: “Спроба соціологічного пояснення української казки” (К.Грушевська), “Примітивна культура”, “Соціологія в концепції нової французької демократії” (Ф.Савченко) та ін.

Як відомо початок 20-х рр. – час агресивного поширення більшовицької ідеології в науці і практиці, це зумовило придушення, а згодом і ліквідацію немарксистської соціології в країні. Науковий плюралізм довше зберігся у прикладній соціології. Так, у 20-і роки в Україні досить поширеним було фрейдистське вчення. Відомий фізіолог того часу професор А.Зелений, намагаючись розробити біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню “соціофізіологію”. Соціальні проблеми управління досліджував Всеукраїнський інститут праці (Харків). Тут були започатковані дослідження, що виходили на проблеми організації виробництва, підготовки кваліфікованих кадрів, стимулювання і нормування праці. В інституті існував психологічний відділ, де успішно застосовувалися тести професійного відбору та професійної орієнтації. Конкретні дослідження показали, що один із способів ухиляння адміністрації від виконання рішень –перекладання своїх обов’язків на “творчу активність мас”, що надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію і таким чином подовжує строк виконання завдання.

З кінця 20-х р. на теорії та практиці соціологічної науки починають позначатися сталінські “Теоретичні” положення”. Соціологічні методи конкретного дослідження суспільства були не тільки вилучені з ужитку, а й протиставлені соціологічному знанню як знанню філософському. На конкретне вивчення процесів, явищ соціального життя була накладена сувора заборона. Соціологія була оголошена псевдонаукою, несумісною з марксизмом, ворожою йому. Фундаментальні та прикладні дослідження в цій галузі були фактично припинені. Скасування соціології як науки було зумовлено тим, що офіційні, валові економічні показники з року в рік свідчили

про зростання добробуту людей, тоді як соціальні показники відображали реальний стан речей – зниження достатку людей, зростання соціальної напруженості. Базуючись на концепції історичного матеріалізму, соціологію оголошують філософською наукою.

Соціальна наука в Україні була приглушена до початку 60-х років. У 1958 р. виникла Радянська соціологічна асоціація. У 1960 р. в Інституті філософії АН СРСР створений перший соціологічний підрозділ – сектор дослідження нових форм праці і побуту. В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю – відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України – почав функціонувати у 1969 р. У 1966 р. вийшов двотомник “Соціологія в СРСР” де узагальнювалися досвід емпіричних досліджень, проведених у різних сферах суспільства, для аспірантів і студентів виходять перші навчальні посібники - “Робоча книга соціолога” (1976), “Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР” (1979) та ін.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-і роки. Вона нарешті відновила статус самостійної науки. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України, засновано Українську соціологічну асоціацію (президент В.Волович), відкрито факультети з підготовки професійних соціологів. У липні 1997 р. Інститут соціології НАН України розпочав видання першого у вітчизняній історії соціологічного часопису **“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”**. Серед провідних учених-соціологів України слід відзначити: Є.І.Головаху, Н.В.Паніну, Ю.І.Саєнко, В.Воловича, Н.Черниш, О.Якубу, В.П.Андрущенко, В.Піча.

Основними напрямками розвитку української соціологічної думки сьогодні є:

- відновлення перерваної традиції розвитку соціології у контексті з історією і національно-культурними особливостями;
- використання здобутків світової соціології для вирішення потреб українського суспільства;
- дослідження трансформації старої та становлення нової системи соціальних цінностей у її зв'язку з національним менталітетом.
- дослідження радикальних суспільних змін, що відбуваються на рівні особистості.

Тема 3. Суспільство як соціальна система: сутність, типи, тенденції розвитку.

Щоб зрозуміти розмаїтість людських культур слід осмислити різні типи суспільства, що існували в історії.

РАННІ ТИПИ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тип	Період існування	Характеристики
Суспільства мисливців і збирачів	Від 50 000 р. до Р.Х. до сьогодні (на межі цілковитого зникнення)	Складаються з невеликого числа людей, які добувають собі засоби до прожитку полюванням, риболовлю та збиранням їстівних рослин. Майже відсутня нерівність. Соціальна різниця обмежується віком і статтю.
Скотарські суспільства	Від 12 000 р. до Р.Х. до нинішнього часу. Сьогодні здебільшого входять до складу більших держав. Традиційні основи їхнього життя розхитуються.	Залежать від розведення одомашнених тварин як джерела свого матеріального існування. За своїми розмірами – від кількох осіб до багатьох тисяч. Чітко виражена соціальна нерівність. Управляються вождями або царями – воєначальниками.
Аграрні суспільства	Від 12 000 р. до Р.Х. до сьогодні. Тепер переважно входять до більших політичних утворень і втрачають свою ідентичність.	Утворюються з малих сільських поселень, не мають ані міст, ані великих селищ. Засоби до прожитку добувають із обробітку землі, часто доповнюючи їх полюванням або збиранням диких плодів. Більша соціальна нерівність, ніж серед мисливців та збирачів. Управляються вождями.
Традиційні держави або цивілізації	Від 6000 р. до Р.Х. до XIX ст. Усі традиційні держави зникли.	В основі матеріальної культури – переважно сільськогосподарське виробництво. Існує кілька міст, де зосереджені торгівля та мануфактури. Дуже великі за

		розмірами, деякі нараховують мільйони людей (хоча замалі порівняно з більшими індустріалізованими суспільствами). Окремий апарат урядування на чолі з царем або імператором. Велика нерівність між різними класами.
--	--	---

Що стало причиною руйнування суспільних форм, які панували в людській історії протягом періоду, що закінчився лише два століття тому? Відповіддю на це запитання буде одне слово – ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ, виникнення машинізованого виробництва продукції, що спирається на застосуванні знеособлених джерел енергії. ІНДУСТРІАЛІЗОВАНІ СУСПІЛЬСТВА (іноді їх називають просто “сучасними суспільствами”) радикально відрізняються від будь-яких попередніх типів організації суспільного ладу, і їхній розвиток мав наслідки, які сягнули далеко за межі Європейського континенту, де саме вони і виникли. Індустріалізація розпочалася в Англії у XVII ст. внаслідок Індустріальної революції – цією скороченою назвою позначають складну низку технологічних змін, що вплинули на засоби, завдяки яким люди мають змогу існувати. Навіть у найрозвиненіших традиційних цивілізаціях більшість людей працювали на землі. Відносно низький рівень технологічного розвитку дозволяв лише невеличкій меншості бути звільненою від щоденної праці у галузі сільськогосподарського виробництва. Натомість найголовнішою характеристикою сьогоденних індустріальних суспільств є те, що переважна більшість зайнятого у виробництві населення працює на фабриках, в установах або закладах торгівлі, а не у галузі землеробства. Причому понад 90% людей живуть у містах, де більше можливостей знайти роботу і де постійно створюються нові робочі місця. Великі сучасні міста набагато більші своїми розмірами, ніж урбаністичні поселення, які ми знаходимо в традиційних цивілізаціях. У великих містах стиль життя стає більш імперсональним та анонімним, ніж раніше. Ще одна важлива характеристика сучасних суспільств пов’язана з організацією політичних систем, які набагато розвиненіші й діяльніші, ніж форми врядування в традиційних державах. У традиційних цивілізаціях політична влада майже не мала прямого впливу на звичаї побуту більшості своїх підданих, які жили у відносно самостійних

поселеннях. З розвитком індустріалізації транспортні перевезення та засоби комунікації стали набагато швидшими й ефективнішими, сприяючи утворенню інтегрованої “національної” спільноти. Індустріалізовані суспільства стали першими національними державами, які виникли у світі. Національні держави – це політичні спільноти, відокремлені одна від одної чітко визначеними кордонами, а не розмитими “нічийними” зонами, що звичайно розділяли між собою традиційні держави. Уряди національних держав мають потужні засоби впливу на чимало аспектів життя своїх громадян, формуючи закони, які застосовуються до всіх, хто живе в межах цієї держави. Україна – це національна держава, як і практично всі суспільства, що існують у сучасному світі.

СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Тип	Період існування	Характеристики
Суспільства “першого світу”	Від XVIII ст. до сьогодні.	Засновані на індустріальному виробництві і здебільшого вільному підприємстві. Більшість людей живуть у містах або в селищах міського типу, зовсім небагато працюють у сільському господарстві. Велика класова нерівність, хоч і менш яскраво виражена, ніж у традиційних державах. Окремі політичні спільноти або національні держави, включаючи нації Заходу, Японію, Австралію та Нову Зеландію.
Суспільства “другого світу”	Від початку XX ст. до початку 1990-х рр.	Засновані на індустрії, але з економічною системою централізованого планування. Невелика частка населення працює в сільському господарстві; більшість живе в містах та селищах міського типу. Велика класова нерівність не подолана. Окремі політичні спільноти або національні держави. До 1989 р. включали в себе

		Радянський Союз та Східну Європу, але соціальні зміни почали перетворювати їх на економічні системи вільного підприємництва, переводячи їх у категорію суспільств “першого світу”.
Суспільства “третього світу”	Від XVIII ст. (колонізовані території) до сьогодні.	Більшість населення працює в сільському господарстві, застосовуючи традиційні методи виробітку аграрної продукції. Певна кількість сільськогосподарської продукції продається на світових ринках. Деякі мають системи вільного підприємництва, інші вдаються до централізованого планування. Окремі політичні спільноти або національні держави, включаючи Китай, Індію і більшість африканських та південноамериканських країн.
Нещодавно індустріалізовані країни	Від 1970 –х рр. до сьогодні.	Колишні суспільства “третього світу”, тепер засновані на індустріальному виробництві та здебільшого вільному підприємстві. Більшість людей живуть у містах та в селищах міського типу, небагато працюють у сільському господарстві. Велика класова нерівність, більше виражена, аніж у суспільствах “першого світу”. Середній прибуток на душу населення значно менший, ніж у суспільствах “першого світу”. Включають Гонконг, Південну Корею, Сінгапур, Тайвань, Бразилію і Мексику.

Країни світу стають усе більше взаємозалежні; цей процес відомий під назвою “глобалізація”. **ГЛОБАЛІЗАЦІЯ** – суспільні, політичні та економічні зв’язки, що перетинають кордони між

країнами, у вирішальний спосіб формують долю тих, хто живе в кожній з таких країн. Розвиток світових суспільних зв'язків спричиняє великомасштабну нерівність між індустріальними суспільствами і суспільствами “третього світу”.

Тема 4. Соціальна структура та соціальна стратифікація суспільства.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ (лат.-stratum-прошарок і facer – робити) - структуровані нерівності між різними угрупованнями людей. Страта – соціальний прошарок, який об'єднується за якимось одним критерієм диференціації: прибутком, багатством, владою, престижністю професії, освітою тощо. Стратифікацію можна уявити як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. В такому разі кожне суспільство можна розглядати як ієрархію “прошарків” – з привілейованими нагорі й знедоленими внизу. Можна виділити чотири основні системи стратифікації: *рабство, касты, стани і класи*. Іноді вони існують у поєднанні: наприклад, рабство співіснувало з класами в античній Греції та Римі, а також у південних штатах США перед громадянською війною.

Рабство – це крайня форма нерівності, коли певні індивіди у прямому розумінні належать іншим людям як їхня власність. Легальні умови володіння рабами були дуже різні в різних суспільствах. Іноді закон позбавляв раба майже всіх людських прав (південні штати США), тоді як у інших випадках їхнє становище уподібнювалося до ролі слуги. Після того як понад століття тому у Північній і Південній Америці рабам надали волю, рабство як формальна інституція було поступово викоринене і сьогодні зникло майже повністю в усьому світі.

Каста асоціюється передусім з культурами Індійського субконтиненту. Сам термін “**каста**” – не індійського походження, він запозичений з португальської мови і означає “раса” або “чиста порода”. Самі індійці не мають єдиного терміна, який би описував кастову систему назагал, а цілу низку слів, що стосуються різних її аспектів, два головні з яких – це “варна” і “джаті”. **Варна** складається з чотирьох категорій, кожна з яких має різний ступінь соціального пошанування. Нижче цих чотирьох груп розміщуються “недоторкані”, що перебувають у найневигоднішому становищі. **Джаті** – це групи, які визначаються локально, і кожна з них має

власний поділ на касты. Кастова система надзвичайно складна і в різних місцевостях має різну структуру, причому ці відмінності настільки істотні, що йдеться, власне, не про одну “систему”, а про розмаїття різних, досить слабо пов’язаних вірувань та звичаїв. Проте деякі принципи широко поділяються. Браміни, що належать до найвищої варни, є найдосконалішими з погляду чистоти, недоторканні – найменш чисті. Браміни повинні уникати певних контактів з недоторканими, і лише останнім дозволяється контактувати із тваринами або речовинами, які вважаються нечистими. Кастова система тісно пов’язана з вірою індусів у відродження; вони вірять, що індивіди, які нехтують обов’язковими ритуалами своєї касты, у наступному втіленні відродяться у нижчому становищі. Індійська кастова система ніколи не була абсолютно статичною. Хоча індивідам забороняється переходити з касты в касту, групи в цілому можуть змінювати свої позиції в кастовій ієрархії.

Станы були складовою європейського феодалізму, проте існували й у багатьох традиційних цивілізаціях. Феодальні станы склалися з різних страт і мали різні обов’язки та права стосовно один одного, що обумовлювалися законом. У Європі найвищий стан складався з аристократії та дворянства. Духівництво утворювало другий стан, нижчий за своїм статусом, але наділений багатьма певними привілеями. До третього стану належав простолюди – кріпаки, вільні селяни, купці та ремісники. На відміну від каст, між станами до певної міри дозволялися змішані шлюби та індивідуальна мобільність. Станова система в минулому мала тенденцію розвиватися там, де існувала традиційна аристократія, побудована на шляхетному походженні.

Класові системи відрізняються в багатьох аспектах від рабовласницької, кастової або станової. Особливо слід відзначити чотири відмінності:

- 1.** Класи не встановлюються законом і не спираються на релігійну традицію; належність до певного класу не пов’язана з успадкованими привілеями, підкріпленими законом або звичаєм. Класові системи за своєю суттю набагато плинніші, аніж інші типи стратифікації, й лінії поділу між класами ніколи не бувають чітко визначеними. Не існує формальних заборон на змішані шлюби між представниками різних класів.

- 2.** Індивід досягає свого класу, а не просто “одержує” його при народженні. Соціальна мобільність – рух угору або вниз у

класовій структурі – явище набагато поширеніше, ніж у інших системах.

3. Класи утворюються залежно від різниці в економічному становищі між угрупованнями індивідів, нерівностей у володінні та контролі над економічними ресурсами. В інших типах стратифікації найбільше значення мають неекономічні фактори.

Клас – широке угруповання людей, які спільно розпоряджаються економічними ресурсами, що формує стиль їхнього життя. Основні класи, що існують в західних суспільствах: **вищий клас** (підприємці та промисловці, вищі урядовці – ті, хто володіє або контролює ресурси); **середній клас** (білі комерці та професіонали); **робітничий клас** (“сині комерці” та люди, зайняті ручною працею). У деяких індустріалізованих країнах - Франція, Японія - важливу роль відігравав і четвертий клас – **селяни**. У країнах “третього світу” селяни досі є найбільшим класом.

Найвпливовіші теоретичні підходи були опрацьовані **К.Марксом**, **М.Вебером**; більшість пізніших теорій стратифікації були побудовані на ідеях **Ерік Оліна Райта** та **Френка Паркіна**.

На думку **К.Маркса**, клас – це група людей, що перебувають в однаковому відношенні до **засобів виробництва** – засобів, якимивони заробляють на життя. До виникнення сучасної промисловості засоби виробництва склалися переважно із землі та знарядь. Тому в доіндустріальних суспільствах два основні класи склали ті, хто володів землею, і ті, що активно працювали на ній. В сучасних індустріальних суспільствах набагато більше значення мають фабрики, установи, технічне обладнання, а багатство або капітал потрібні, щоб усе це придбати. Отож два основні класи складаються з тих, хто володіє цими новими засобами виробництва, - промисловців або **капіталістів**, - і тих, хто заробляє собі на прожиток, продаючи їм свою робочу силу, - **робітничого класу**. Відносини між цими класами є експлуаторськими. Протягом робочого дня, робітник виробляє більше, ніж потрібно роботодавцю для відшкодування плати за найм. Ця додаткова вартість і є джерелом прибутку, що привласнюється капіталістами. Крім двох основних класів є перехідні класи – класові групи, що залишилися від виробничої системи попереднього типу, наприклад, селянство в сучасних суспільствах. Маркс привертає увагу до розколів, що виникають всередині класів:

1. У вищому класі частими є конфлікти між фінансовими капіталістами (банкірами) і промисловцями.

2. Існує розмежування інтересів між людьми, які володіють невеликим бізнесом, і тими, хто володіє або управляє великими корпораціями. І ті, і інші належать до класу капіталістів, але політика, яка сприяє розвитку великого бізнесу, не завжди відповідає інтересам малого.

3. Найнижчий прошарок робітничого класу становлять безробітні – ті, хто довгий час не може знайти роботу; часто вони живуть значно гірше, ніж більшість робітників. Ці групи складаються переважно з представників етнічних меншин.

Підхід М.Вебера до стратифікації побудований на теорії Маркса, яку він модифікує і розвиває. Існують дві головні відмінності між цими двома теоріями:

По-перше, згідно з **М.Вебером**, класовий поділ залежить не лише від контролю або відсутності контролю над засобами виробництва, але й від економічних відмінностей, які безпосередньо не пов'язані з власністю. Такі ресурси складаються передусім з професійного вміння та кваліфікації, завдяки чому визначаються певні види праці і можливості працевлаштування. Люди, зайняті в сфері управління і професіонали високої кваліфікації заробляють більше і мають сприятливіші умови праці, ніж люди робітничих професій. Учені ступені, дипломи та набуте ними вміння свідчать про їхню кваліфікацію і підвищують “ринкову” ціну порівняно з тими, хто таких свідоцтв не має.

По-друге, Вебер розрізняє ще два основні аспекти стратифікації, крім класу. Один він називає **статусом**, що має відношення до **соціальної репутації або престижу**, який здобуває та чи інша група, відрізняючись цим від інших подібних груп. Статусні ознаки часто змінюються незалежно від класового поділу, соціальна репутація може бути або позитивною або негативною. Позитивно привілейовані статусні групи включають в себе будь-які угруповання людей, що мають високий **престиж** в умовах даного суспільного ладу (лікарі, юристи). Другий – партією – що означає групу індивідів, які працюють разом, тому що мають спільне походження цілі та інтереси. Партії можуть виникати на основі спільних для різних класів інтересів; наприклад - релігійні вірування або націоналістичні ідеї. Праці М.Вебера про стратифікацію мають велике значення, бо показують, що й інші виміри стратифікації, а не тільки класовий поділ, справляють значний вплив на життя людей. Більшість соціологів дотримуються думки, що схема М.Вебера дає гнучкішу й

витонченішу основу для аналізу стратифікації, ніж теорія, яку пропонує К.Маркс.

Американський соціолог **Ерік Олін Райт** розвинув теоретичні засади, які багато в чому спираються на Маркса, але й використовують і ідеї Вебера (Wright, 1978, 1985). Згідно з Е.Райтом, існують три виміри контролю над економічними ресурсами в сучасному капіталістичному виробництві, й саме вони допомагають нам ідентифікувати основні класи, що існують сьогодні.

1. Контроль над інвестиціями або грошовим капіталом.

2. Контроль над фізичними засобами виробництва (земля, фабрики, установи).

3. Контроль над робочою силою.

Ті, хто належать до класу капіталістів, контролюють усі ці виміри в системі виробництва. Робітничий клас не контролює жодного. Але між цими головними класами є групи, становище яких набагато двозначніше. Це ті утворення, які Е.Райт називає **суперечливими класовими утвореннями**, бо вони мають вплив на одні аспекти виробництва, але не можуть контролювати інші. Наприклад, “білі комерці” та професійні службовці мусять продавати свою робочу силу підприємцям, проте водночас вони мають більший контроль над умовами праці, ніж люди в “синіх комерцях”. Е.Райт називає класове становище таких працівників “суперечливим”, оскільки вони не є ані капіталістами, ані робітниками, проте мають спільні ознаки і тих і інших.

Френк Паркін, британський учений, запропонував підхід, що ґрунтується більше на ідеях М.Вебера, ніж на теорії К.Маркса (Parkin, 1971, 1979). Паркін погоджується з Марксом, як погоджувався і Вебер, що володіння власністю, засобами виробництва, є основною підвалиною класової структури. Проте власність це тільки одна форма **соціального перекриття**, яке може бути монополізоване меншістю і використане як фундамент влади над іншими. Крім власності або багатства, для створення соціального перекриття можуть бути використані більшість характеристик, що їх М.Вебер асоціював з різницями в статусі, такими як етнічне походження, мова або віра. У створенні соціального перекриття задіяні два види процесів. **Виключення** – це стратегія, якої дотримуються групи, щоб відокремити себе від чужих, перепинивши їм доступ до цінних ресурсів. **Узурпація** – це спроби менш привілейованих добутися до ресурсів, що були раніше

монополізовані іншими. Обидві стратегії, за деяких обставин, можуть використовуватись одночасно (узурпаційна політика профспілок проти роботодавців, і водночас не допуск до членства етнічних меншин). Ф.Паркін називає це **подвійним перекриттям**. Спостерігається подібність поглядів Ф.Паркіна і Е.Райта. Обидва поняття свідчать, що ті, хто перебуває посередині стратифікаційної системи, до певної міри поглядають угору, але водночас дбають і про те, щоб відокремитися від тих, хто внизу.

При вивченні стратифікації до уваги береться не лише різниця між економічними позиціями чи професійними заняттями, а й те, що відбувається з індивідами, які ці позиції займають. Терміном **СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ** позначають рух індивідів та груп між різними соціо-економічними позиціями. **Вертикальна мобільність** означає рух угору або вниз по соціо-економічній шкалі. Тих, хто набуває у власності, доходи або статусі називають *мобільними вгору*, а тих, хто рухається в протилежному напрямку, - *мобільними вниз*. У сучасних суспільствах у великих масштабах відбувається також **латеральна** (горизонтальна) **мобільність**, тобто географічні переміщення між міськими районами, містами або регіонами. Вертикальна й латеральна мобільності часто поєднуються. Розрізняють **інтрагенераційну мобільність** – кар'єра окремого індивіда та **інтергенераційну мобільність** – мобільність через покоління. Інтенсивність і всезагальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства. Якщо взяти вищі шаблі в політичній, економічній і професійній пірамідах Індійського суспільства, то буде видно, що всі вони визначені фактом народження і є тільки небагато індивідів, які досягли високого положення, піднімаючись від найнижчих страт. Тим часом в США серед відомих людей в промисловості і фінансах 38,8 % в минулому і 19,6 % в сучасному поколінні починали бідняками; 31,5 % мультиміліонерів починали свою кар'єру, маючи середній достаток.

Слід зауважити, що аналізи стратифікації традиційно робилися з чоловічої точки зору. Це було почасти тому, що гендерні нерівності, як вважалося, лише віддзеркалюють класові відмінності. Це припущення викликає великий сумнів. Гендер впливає на стратифікацію в сучасних суспільствах до деякої міри, незалежно від поділу на класи.

Теми рефератів

1. Суспільство як об'єкт дослідження соціології.
2. Наукові дискусії навколо предмета соціології.
3. Типи соціальних законів.
4. Структура і рівні соціологічного знання.
5. Основні функції соціології.
6. Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками.
7. Соціологічна концепція Е.Дюркгайма.
8. «Розуміюча соціологія» М.Вебера.
9. Соціологічні погляди М.Ковалевського.
10. Соціологічні погляди І.Франка.
11. М.Грушевський і українська соціологія.
12. Розвиток української соціологічної думки в еміграції.
13. М.Шаповал як соціолог.
14. Основні досягнення емпіричної соціології ХХ ст..
15. Суспільство: механізми розвитку та руйнування.
16. Глобалізація та розвиток суспільства.
17. Аналіз соціальної структури в історії соціології.
18. Соціальні групи як об'єкти і суб'єкти соціальних взаємин.
19. Студентство як соціально-професійна група: джерела формування та її роль в сучасному українському суспільстві.
20. Проблема формування «нового» середнього класу в Україні.
21. Рівень престижності Вашої майбутньої професії та перспективи його змін.
22. Соціальна стратифікація і тенденції соціальної мобільності.
23. Особливості та динаміка соціальної структури суспільства в сучасній Україні.

Контрольні питання:

1. Соціологія як наука.
2. Об'єкт та предмет соціології.
3. Розкрийте структуру соціологічної системи знань.
4. Макро- та мікросоціологічні рівні аналізу соціальної дійсності.
5. Функції соціології.
6. Передумови виникнення соціології. О.Конт – засновник позитивістської соціології XIX ст.
7. Соціологічна концепція Г.Спенсера.
8. Соціологічна концепція К.Маркса.
9. Соціологічна концепція Е.Дюркгайма.
10. Соціологічна концепція М.Вебера.
11. Соціологічна концепція П.Сорокіна.
12. Соціологічні школи та напрями.
13. Українська протосоціологічна думка.
14. Соціологічні погляди Г.Сковороди.
15. Особливості початкового етапу становлення української соціології.
16. Радянський період української соціології.
17. Завдання та проблеми сучасної української соціології.
18. Поняття суспільства та його основні ознаки.
19. Ранні типи людського суспільства.
20. Сучасні типи людського суспільства.
21. Соціальна структура суспільства.
22. Соціальна стратифікація суспільства.
23. Поясніть відмінність між поняттями “клас” і “страта”.
24. Визначте основні суттєві риси феномену “середнього класу”, його соціальні функції.
25. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні.
26. Теорія стратифікації К.Маркса.
27. Теорія стратифікації М.Вебера.
28. Теорія стратифікації Е.Райта.
29. Теорія стратифікації Ф.Паркіна.
30. Соціальна мобільність. Види соціальної мобільності.
31. Суть соціальної дії та її мотивів.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з франц. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студ. ВНЗ: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
3. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
4. Болотіна Є.В., Мішура В.Б. Соціологія: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 128 с.
5. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
6. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: НЕУ, 2002. – С. 347-428.
7. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
8. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. – Л.: Магнолія, 2007. – 328 с.
9. Козловець Є.А. Соціологія: Словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 327 с.
10. Лапан Т.Д. Історія соціології: Навч. посіб. – Л.: ВЦ ЛНУ, 2007. – Ч.1. – 236 с.
11. Павличенко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2000.
12. Піча В.М. та ін. Соціологія. – К., 1996.
13. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К., 2000. – С. 186-234.
14. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. Посібник. – К., 1996.
15. Ратушна Г. Соціологія (матеріали курсу лекцій). Навчальний посібник. Видання 2-е, доп. і перероб. – Тернопіль, 1999. – 148 с.
16. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
17. Соціологічна думка України: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996.
18. Соціологія. Курс лекцій / В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й.Черниш та ін./ За ред. В.М.Пічі. – К., 1996.

19. Соціологія: Підручник / За загальною ред. Проф. В.П.Андрющенка, проф. М.І.Горлача. – Харків – Київ, 1998.
20. Соціологічна теорія: Традиції та сучасність: Навч. посіб. / За ред. А.Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 363 с.
21. Соціологія: Навч. посіб. / За ред.. С.Макеєва, К.: Знання, 2005. – 455 с.
22. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка.– К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
23. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії / За ред.. В.Пічі. – К.: Каравела; Новий світ- 2000, 2002. – 480 с.
24. Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С.Макеєва. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 327 с.
25. Танчин І.З. Соціологія: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
26. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Л.: Кальварія, 2004. – 544 с.
27. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-тє вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2009. – 468 с.
28. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

Допоміжна

1. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н.Климчук. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с.
2. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укл. І.Кононов (наук. ред.), В.Бородачов, Д.Топольськов. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – 664 с.
3. Глобальні модерності / За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона; Пер. з англ. Т.Цимбал. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
4. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
5. Леш С. Соціологія постмодернізму / Пер. з англ. Ю.Олійник. – Л.: Кальварія, 2003. – 344 с.
6. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005: Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 157 с.

7. Рікер П. Ідеологія та утопія: Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 360 с.
8. Слотердайк П. Критика цинічного розуму: Пер. з нім. – К : Тандем, 2002. – 544 с.
9. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2006. – Вип. 9. – 360 с.
10. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2007. – Вип. 10. – 428 с.
11. Статистичний щорічник України за 2006 р. – К.: Консультант, 2007. – 551 с.
12. Суспільна трансформація: Концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.Танчера, В.Степаненка. – К.: І-нт соціології НАН України, 2004. – 244 с.
13. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. Н.Комарова, О.Погорілий. – К.: Дух і літера, 2005. – 262 с.
14. Україна модерна. Спеціальний випуск 2007. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я.Грицака, А.Портнова, В.Сусака. – К.: Критика, 2007. – 357 с.
15. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва; Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 362 с.
16. Українське суспільство 1994-2005: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 653 с.
17. Українське суспільство 1992-2006: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 578 с.
18. Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 520 с.
19. Український соціум: Інтеграція інтелектуального потенціалу / За ред. В.Врублевського. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 396 с.
20. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: Соціологічний вимір культури. – К.: І-нт соц. та культ. зв'язків ім. св. Княгині Ольги, 2005. – 248 с.
21. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2008. – 794 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Основні галузі соціологічного знання. Економічна соціологія, соціологія праці та зайнятості. Особистість у системі соціальних зв'язків. Соціологія освіти. Теорія і практика соціологічного вивчення фізичної культури та спорту. Соціологія політики. Соціологія сім'ї. Соціологія молоді. Етносоціологія. Соціологія релігії. Культура як соціальний феномен. Соціологія виховання. Соціологія громадської думки. Соціологія екології. Соціологія вільного часу.

Мета: Сформувані знання про особливості економічної та соціальної сфер суспільства, категорії соціології праці та зайнятості. Розкрити соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві. Сформувані знання про процес соціалізації особистості, соціальний статус та соціальну роль. Охарактеризувати тенденції розвитку сучасної сім'ї, ознайомити з соціальною політикою підтримки сім'ї в українському суспільстві. Розкрити характерні особливості освіти як соціального інституту, ознайомити з функціями освіти та теоріями навчання. Охарактеризувати сім'ю і школу як базові компоненти виховного процесу. Визначити особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму. Розкрити суть молодіжної проблематики у вітчизняній соціології. Сформувані уявлення про електоральні дослідження в соціології політики. Визначити специфіку етнонаціональних відносин в системі соціальних зв'язків, співвідношення соціального та національного. Розкрити суть релігії як соціального інституту, її еволюційні та організаційні форми. Визначити поняття громадської думки, її соціальну природу, зміст та сутність. Розкрити предмет вивчення соціології екології. Визначити поняття вільного часу, його структуру та елементи. Сформувані знання про особливості сфери фізичної культури і спорту. Розкрити соціальні проблеми ординарного спорту, ознайомити з модифікаціями ординарного спорту, його функціями та завданнями. Розкрити соціальні проблеми спорту вищих досягнень, ознайомити з його модифікаціями, функціями та завданнями.

Розкрити механізми регуляції поведінки та соціалізації особистості спеціаліста фізичної культури та спорту. Сформувати уявлення про мотиви обрання професії, специфіку життєвого шляху та соціальної активності спеціаліста фізкультурно-спортивної сфери. Розкрити суть соціального прогнозування розвитку фізкультурно-спортивної сфери в Україні.

Завдання:

1. Охарактеризувати предмет і об'єкт економічної соціології, соціології праці та зайнятості.
2. Визначити функції соціології праці та зайнятості.
3. Розкрити особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
4. Розкрити роль економічної соціології, соціології праці та зайнятості у вирішенні соціально-економічних проблем.
5. Розкрити спільні та відмінні особливості понять “особистість”, “людина”, “індивід”.
6. Охарактеризувати фактори та механізми соціалізації.
7. Обґрунтувати відмінності наукових підходів до вивчення процесу соціалізації.
8. Охарактеризувати основні функції культури.
9. Визначити основні критерії класифікації та форми вияву культури у житті людини і суспільства.
10. Визначити статус соціології освіти в суспільстві.
11. Розкрити функції соціології освіти.
12. Ознайомити з теоріями навчання.
13. Охарактеризувати національну доктрину розвитку освіти України у ХХІ столітті.
14. Визначити предмет вивчення соціології виховання.
15. Визначити науковий статус соціології політики.
16. Розкрити значення електоральних досліджень в соціології політики.
17. Визначити специфіку етнонаціональних відносин в системі соціальних зв'язків.
18. Визначити предмет і об'єкт соціології релігії.
19. Визначити методологічні підходи до соціологічного аналізу сім'ї.
20. Охарактеризувати тенденції розвитку сучасної сім'ї.
21. Розкрити суть молодіжної проблематики у вітчизняній соціології.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Економічна соціологія: праця та економічне життя. Сутність, предмет, об'єкт та функції економічної соціології, соціології праці та зайнятості. Співвідношення трудової діяльності та трудової поведінки. Структура та форми трудової поведінки. Зміст, структура та функції трудової мотивації, її компоненти. Механізми регуляції трудової поведінки. Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології, соціології праці та зайнятості.

Тема 2. Особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин. Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві. Соціологічна структура особистості. Соціалізація особистості. Етапи розвитку гри М.Партен. Розвиток особистості як наслідок конфлікту біологічного і соціального. Теорії розвитку дитини. Соціальний статус та соціальна роль особистості.

Тема 3. Соціологія освіти. Статус, предмет і об'єкт соціології освіти. Освіта як соціальний інститут, функції освіти в суспільстві. Теорії навчання. Бернстайн: мовні коди. С.Баулес та Г.Гінтіс: школи та промисловий капіталізм. І.Іліч: прихований навчальний план. Вплив освіти на соціальну мобільність індивіда.

Тема 4. Соціологія спорту. Соціологія спорту – один із напрямків сучасного соціологічного знання. Предмет соціології спорту. Взаємозв'язок соціології спорту з іншими дисциплінами.

Тема 5. Соціологія політики. Науковий статус, об'єкт, предмет та функції соціології політики. Типологія політичних рухів. Класифікація політичних партій. Електоральні дослідження в соціології політики. Теоретичні та практичні аспекти соціології політики в зарубіжній та вітчизняній соціології.

Тема 7. Соціологія сім'ї. Сім'я як соціальний інститут. Сутність, структура та основні функції сім'ї. Тенденції розвитку сучасної сім'ї. Соціальні проблеми сучасної сім'ї. Соціальна підтримка сім'ї в українському суспільстві.

Тема 8. Соціологія молоді. Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді. Основні поняття та категорії соціології молоді. Стан дослідження молодіжних проблем у вітчизняній соціології.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Економічна соціологія: праця та економічне життя. Сутність, предмет, об'єкт та функції економічної соціології, соціології праці та зайнятості. Співвідношення трудової діяльності та трудової поведінки. Структура та форми трудової поведінки. Зміст, структура та функції трудової мотивації, її компоненти. Механізми регуляції трудової поведінки. Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології, соціології праці та зайнятості.

Тема 2. Особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин. Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця в суспільстві. Соціологічна структура особистості. Соціалізація особистості. Етапи розвитку гри М.Партен.

Тема 3. Особистість у системі соціальних зв'язків. Розвиток особистості як наслідок конфлікту біологічного і соціального. Теорії розвитку дитини. Соціальний статус та соціальна роль особистості.

Тема 4. Соціологія освіти. Статус, предмет і об'єкт соціології освіти. Освіта як соціальний інститут, функції освіти в суспільстві. Теорії навчання. Вплив освіти на соціальну мобільність індивіда.

Тема 5. Соціологія спорту. Соціологія спорту – один із напрямків сучасного соціологічного знання. Предмет соціології спорту. Взаємозв'язок соціології спорту з іншими дисциплінами.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Етносоціологія. Предмет, об'єкт та історія розвитку етносоціології. Національно-етнічні процеси та відносини. Поняття національного відродження та його місце в етносоціології. Етнонаціональний розвиток сучасної України: стан, проблеми, перспективи.

Тема 2. Соціологія релігії. Релігія як соціальний інститут: сутність, функції та форми організації. Становлення соціології релігії як наукової дисципліни. Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми.

Тема 3. Культура як соціальний феномен. Соціальна сутність культури, функції культури. Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства. Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.

Тема 4. Соціологія виховання. Предмет вивчення соціології виховання. Сім'я і школа як базові компоненти виховного процесу.

Тема 5. Соціологія освіти. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. Соціально-економічні питання реформування освіти за умов переходу до ринкових відносин. Державне регулювання та приватна освіта в Україні. Основні тенденції розвитку вищої освіти в країнах заходу (фундаменталізація, диверсифікація, інтернаціоналізація, децентралізація).

Тема 6. Соціологія політики. Науковий статус, об'єкт, предмет та функції соціології політики. Типологія політичних рухів. Класифікація політичних партій. Електоральні дослідження в соціології політики. Теоретичні та практичні аспекти соціології політики в зарубіжній та вітчизняній соціології.

Тема 7. Соціологія екології. Предмет вивчення соціології екології. Складові елементи системи «суспільство-природа» і механізм їх взаємодії.

Тема 8. Соціологія вільного часу. Вільний час як структурний компонент суспільного часу. Поняття вільного часу, його структура та елементи.

Тема 9. Формування громадської думки як засобу подолання шкідливих звичок. Традиції в сфері фізичної культури та спорту. Поняття громадської думки, її соціальна природа, зміст та сутність. Основні шляхи і засоби формування громадської думки в сфері фізичної культури та спорту. Значення громадської думки в подоланні шкідливих звичок.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Тема 1. Економічна соціологія: праця та економічне життя.

Соціологія праці - спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, що вивчає трудову діяльність як соціальний процес, як необхідну умову життєдіяльності людини і суспільства, а також розглядає соціальні чинники підвищення ефективності праці, вплив науково-технічних і соціальних, умов на ставлення людей до неї.

Вітчизняний соціолог **В. А. Полторак** виокремлює три основні предмети соціології праці:

перший - соціальні закономірності взаємодії людей за умов науково-технічної революції, комплексної механізації та автоматизації трудових процесів, зі ставленням людей до роботи на конвеєрі, за екстремальних умов праці (на висоті, у темряві, на хімічному виробництві, за підвищеного рівня радіації тощо);

другий - ставлення людини й колективу до праці, її змісту, характеру, умов;

третій - соціальна організація підприємства, колективу, тобто та особлива система відносин, яка утворює сукупність позицій, ролей, цінностей, зв'язаних між собою робітників, що працюють колективно. Це проблеми структури трудового колективу, його функцій, взаємин між членами колективу, зокрема між підлеглими і керівниками, проблеми керівництва й лідерства, стилю керівництва, соціально-психологічного клімату колективу, конфліктів тощо.

Соціально-трудова відносина на відміну від функціонально-трудова, зумовлених поділом і кооперацією праці, виникають між працівником і соціальними групами колективу як відносина рівності й нерівності залежно від місця цих суб'єктів у процесі праці, їхнього досвіду, умінь, інтересів, специфіки трудової поведінки.

Суб'єкти праці - це такі соціальні спільності і групи, як підприємці, менеджери, ІТП, службовці, робітники та ін. Суб'єкти праці різняться за своїм соціальним станом, становищем у трудових колективах, тобто мають різну кваліфікацію, досвід, рівень джерела прибутків.

У більшості з нас праця забирає більшу частину життя, ніж будь-яка інша діяльність. Навіть там, де умови праці доволі неприємні, а поставлені завдання нудні, робота виявляється конструктивним елементом психологічного стану та щоденної діяльності людей.

Соціальні характеристики праці

- *Гроші.* Зарплатня є головним ресурсом, від якого залежать люди, задовольняючи свої потреби.

- *Рівень активності.* Робота часто уможлиблює набуття і вдосконалення навичок та вмій. Навіть рутинна праця створює структуроване середовище, в якому поглинається енергія особи. Без праці можливості вдосконалити вміння та навички може й не бути.

- *Різноманітність.* Праця уможлиблює доступ до середовища, що контрастує з домашнім оточенням. У робочій атмосфері індивіди, виконуючи навіть доволі марудні обов'язки, можуть бути раді діяльності, відмінній від домашньої поденної роботи.

- *Часова структура.* Для людей, зайнятих на регулярній роботі, день переважно організований згідно з ритмом праці. Хоча іноді це може пригнічувати, але все-таки дає відчуття спрямованості в повсякденній діяльності. Непрацюючі особи часто називають своєю головною проблемою нудьгу і поступово втрачають відчуття часу.

- *Соціальні контакти.* Трудове середовище часто породжує дружбу й можливості участі у спільній діяльності з іншими особами. Коло друзів та знайомих, при відриві від робочого оточення, найімовірніше, зменшуватиметься.

- *Персональна ідентичність.* Праця переважно цінується за надання відчуття стабільної соціальної ідентичності.

Ми можемо визначити РОБОТУ, оплачувану чи неоплачувану, як виконання завдань, що вимагає розумових та фізичних зусиль і має на меті виробництво товарів і послуг, що задовольняє людські потреби. Професія, або посада, є праця, що виконується в обмін на стабільну заробітну платню. У будь-якому суспільстві праця є основою ЕКОНОМІКИ. Відомий американський підприємець **Г. Форд**, оцінюючи значення праці в житті людини, стверджує, що праця є основною умовою *здоров'я, самоповаги і щастя*.

Близько двохсот років тому **Адам Сміт**, один з основоположників сучасних економічних теорій, **визначив переваги, які надає поділ праці, у показниках зростаючої продуктивності**. Його найвідоміша праця **“Про багатства націй”** відкривається описом поділу праці на фабриці, де виробляються шпильки. Окрема людина могла виготовити приблизно двадцять шпильок на день. Однак, поділивши ви-

робниче завдання на ряд простих операцій, десять робітників, співпрацюючи між собою, могли виготовити за день 48 тисяч шпильок. Інакше кажучи, норма виробітку на одного робітника зросла від 20 до 4800 шпильок, при чому кожен оператор виробляв у 240 разів більше, ніж працюючи самотужки.

Понад століття потому ці ідеї дістали найповніший вияв у працях **Фредеріка Вінслоу Тейлора**, американського консультанта з питань управління. Підхід Тейлора до того, що він називав науковим менеджментом, полягав у **детальному дослідженні виробничих процесів з метою їх поділу на нескладні операції**, які можна чітко організувати, визначивши точну тривалість. **Тейлоризм** - науковий менеджмент. Тейлор був зацікавлений у підвищенні ефективності виробництва, проте приділяв мало уваги результатам цієї ефективності.

Масове виробництво потребує масових ринків збуту, і одним з перших, хто побачив цей зв'язок, був промисловець **Генрі Форд**. **Фордизм** – поглиблення тейлорівських принципів наукового менеджменту – є системою масового виробництва, прив'язаною до культивування масових ринків. Форд створив свій перший автомобільний завод у Гайленд-парку, штат Мічиган, 1908 року, щоб виробляти лише один продукт “Форд” моделі Т. Це дозволило запровадити спеціалізовані інструменти та устаткування, створені для швидкості, точності й простоти операцій. Однією з найважливіших інновацій Форда була сконструйована ним конвеєрна лінія, ідея котрої, як кажуть, належала чиказьким різникам худоби, які оббілювали туші тварин на рухомій лінії. Кожний робітник на конвеєрній лінії Форда виконував спеціалізоване завдання, наприклад, умонтовував ручки у лівобічні дверцята автомобілів, що рухалися конвеєром. До 1929 року, коли виробництво моделі Т припинилося, було виготовлено 15 мільйонів автомашин.

Соціологія вивчає проблеми співвідношення різних соціальних груп у сфері праці, формування їхніх соціальних відмінностей (чому існують підприємці, управлінці, робітники, чому з'являються безробітні, чому різні соціальні групи мають різні інтереси).

З регуляцією соціально-трудових відносин пов'язана насамперед **проблема мотивації праці**. Сьогодні в Україні мотиви змістовності, морального задоволення працею поступилися місцем мотивам забезпечення бодай мінімальних засобів до існування, актуалізувалися проблеми **безробіття, соціальних конфліктів**.

Соціологи виходять із того, що праця є єдиним способом розвитку людства, а соціально-трудова відносина є базисними щодо всіх інших відносин. Відтак оптимізація суспільних відносин (що особливо важливо для подолання суперечностей перехідного стану суспільства) можлива лише за умов розвитку трудових відносин відповідно до потреб суспільства.

Соціально-трудова відносина класифікуються за такими ознаками:

- *змістом діяльності* – виробничо-функціональні, професійно-кваліфікаційні, управлінсько-організаційні;
- *суб'єктом відносин* – міжколективні (колектив-колектив) та внутрішньоколективні (індивід - індивід, індивід - колектив);
- наявністю владних повноважень - *по горизонталі і по вертикалі*;
- способом розподілу результатів праці - *кількістю і якістю праці, грошовим внеском, майновим внеском, обсягом інтелектуальної власності*;
- ступенем регламентованості-*формальні й неформальні*;
- характером спілкування - *безпосередні, опосередковані, між-особистісні, безособові*.

Формування та розвиток соціально-трудова відносин відбувається у вигляді *соціальних процесів*. Розрізняють такі (основні) види соціальних процесів у трудовій сфері:

- *базові* - праця, що впливає на соціальний стан, інтереси, кваліфікаційний рівень виконавців трудових функцій, формування їхньої особистості;
- *інтегративні* - формування, функціонування та розвиток трудових колективів, що забезпечують цілісність усієї трудової системи;
- *ціннісно-орієнтаційні* – мотивація, соціалізація, адаптація, що формують цінності, норми, орієнтації відповідного способу життя;
- *трудова переміщення* - плинність кадрів та регульовані зміни місця працівника у системі суспільного поділу праці.

Соціологічний підхід до вивчення праці (на відміну від економічного) означає врахування суспільної нерівності – неоднакового становища різних соціальних груп та окремих працівників, їхньої трудової поведінки, що зумовлена насамперед суспільним поділом праці.

Зміст праці виражається через розподілення функцій (виконавських, реєстративних, контрольних, спостережних, налагоджу-

вальних тощо) на робочому місці і сукупність виконуваних операцій, обумовлених технікою, технологією, організацією виробництва і майстерністю працівника. Зміст відображає виробничо-технічний аспект праці, показує рівень розвитку виробничих сил, технічний спосіб поєднання особистісного і речового елементів виробництва, тобто розкриває працю як процес взаємодії людини з природою з допомогою засобів праці в процесі трудової діяльності. Зміст праці характеризується багатьма факторами: структурою виконуваних функцій, їхньою різноманітністю, співвідношенням виконавських і організаційних елементів, фізичних і нервово-психічних навантажень, мірою Інтелектуального напруження, самостійності, самоорганізації, новизни, складності праці тощо.

Слід розрізнити **соціальний та функціональний** зміст праці. **Соціальними** є доцільність діяльності працівника, мотивація, ставлення до праці на суспільному (як до професії, виду діяльності) та індивідуальному (як до конкретно виконуваної роботи) рівні. **Функціональний** зміст праці виявляється у виконуваних працівником конкретних ролях, функціях. У виробничому процесі виокремлюють такі функції:

- **енергетичну**- приведення в рух засобів праці;
- **технологічну** - поєднання предметів та засобів праці і безпосередня обробка предметів праці;
- **контрольно-регулюючу** – нагляд і контроль за рухом предметів і засобів праці;
- **управлінську** – підготовка виробництва та керування виконавцями.

Зміст праці визначає природу і рівень професіоналізму працівника, а її характер - межі його соціального розвитку і ступінь перетворення праці на найпершу життєву потребу. **Форми праці:** як фізична й розумова, виконавська й управлінська, кваліфікована й некваліфікована праця. Ці форми диктують різні вимоги до загальної і спеціальної освіти, фахової культури, створюють різні можливості для реалізації професійних і особистих здібностей, тобто справляють різний соціальний вплив на трудящих.

В Україні сьогодні праця виступає в різних **соціально-економічних формах:** державній, кооперативній, дрібногруповій, індивідуальній, найманій тощо.

Праця перестає бути сумою фізіологічних затрат. До неї додається емоційно-психологічна складова. Праця сприймається індивідом

як творчий процес, коли здійснюється за його власним планом. Підпорядкування чужому плану призводить до психологічного чи соціального відчуження. Уже сама тільки постановка мети виконавцем свідчить про його свідоме ставлення до праці, появу мотивації праці. Усунення мети, позбавлення праці її внутрішнього сенсу призводить до того, що людина стає зовсім байдужою до змісту своєї праці, до якості продукції, економії сировини, електроенергії. Щоб подолати це, запроваджуються різні методи стимулювання й мотивації праці.

Характер і зміст праці формують ставлення до неї – історично змінну характеристику трудової діяльності. Залежно від змісту і характеру праці переважає ставлення до неї/як до засобу, що забезпечує існування, чи як до первинної життєвої потреби. У першому випадку праця має для людини лише інструментальну цінність, бо виступає як засіб реалізації інших потреб, що можуть перебувати поза самою працею. Наприклад, посада, котра дає право доступу до якогось ексклюзивного клубу, а отже, можливість проводити дозвілля серед “сильних світу цього”, за побутовою шкалою цінностей може перевищувати цінність самої праці, її фахову привабливість. Відтак **ставлення до праці** може бути:

- як до соціальної життєвої цінності, що виражає місце трудової діяльності в загальній системі цінностей суспільства та особистості;
- як до конкретного виду трудової діяльності, професії, що має певний суспільний статус і престиж;
- як до конкретної роботи з урахуванням змісту та умов праці, потреб і мотивів, зв'язаних з даною роботою, на даному робочому місці, уданій виробничій організації.

Таке ставлення поєднує орієнтацію трудової поведінки, реальну поведінку, оцінку працівниками трудової ситуації (вербальну поведінку).

Об'єктивними показниками ставлення до праці є рівень відповідальності, сумлінності. Ініціативності та дисциплінованості.

Суб'єктивними показниками ставлення до праці є загальне задоволення працею та її умовами - заробітною платою, змістом праці, взаємовідносинами з керівником та колегами, виробничими умовами тощо.

Розрізняють такі **типи** ставлення до праці:

- **супернормативне** - виключно сумлінне, яке відповідає всім чинним нормам;
- **субнормативне** - недостатньо сумлінне;

- **ненормативне** - несумлінне.

Як відомо, щоб подолати притаманну індустріальному суспільству байдужість до праці, запроваджувалося преміювання, гнучкий режим роботи, заохочення вільним часом, здійснювалася раціоналізація і гуманізація праці. До речі, раціоналізація більше стосується стимулювання, а гуманізація - мотивації праці. **Стимулювання праці** - (від лат. стрекало, палиця) - спонукання до праці через заохочення, винагороди за трудові зусилля. Це форма опосередкованого впливу на поведінку людей на відміну від наказів, розпоряджень, завдань, норм, які є елементами примусового управління працею. Стимули - це зовнішні чинники:

виробничі умови, заробітна плата, премії, додаткова відпустка тощо.

Поведінка людини у трудовій діяльності має дуже складну структуру. З одного боку, людина підпорядковує свої дії приписам і нормам професійного середовища, а з іншого - вона як активний і відносно самостійний агент вибирає альтернативні напрямки поведінки. Трудова поведінка людини свідчить про те, як людина розуміє соціальне оточення, як саме визначає своє місце в суспільному виробництві, що вважає найбільш значущим для реалізації професійного потенціалу. Свої трудові вчинки людина здійснює, усвідомлюючи і порівнюючи соціокультурні й нормативні компоненти трудового середовища із власними інтересами, потребами та професійними можливостями. Інакше кажучи, людина мотивує свою трудову поведінку, "пропускаючи" зовнішні чинники через свою свідомість.

Трудова мотивація – це процес вибору людиною обґрунтування свого способу участі в трудовій діяльності.

Трудова діяльність людини, як правило, ґрунтується одночасно на кількох мотивах, що становлять так зване мотиваційне ядро. Воно має певну ієрархічну структуру, яка залежить **від** конкретної трудової ситуації, тобто:

- вибору фаху або місця роботи;
- повсякденної праці за вибраним фахом;
- трудового конфлікту;
- зміни місця роботи або фаху;
- інновацій, зміни характеристик навколишнього середовища.

Природним для будь-якої людини є потяг до життєвих вигод. Людина не може почувати себе особистістю, якщо вона не задовольнить своїх матеріальних потреб. Потреби є основою діяльності

людини, її внутрішнім спонукальним мотивом. Зміст потреб визначається як особистісними оцінками, критеріями, настановами і цінностями людини, так і об'єктивними умовами її життєдіяльності, рівнем розвитку економіки, культури.

У вітчизняній соціології останнім часом поширилися в основному дві концепції мотивації праці. Одна з них зв'язує зміни у ставленні до праці лише зі змінами в системі матеріального стимулювання, а інша - зі змінами у змісті і характері самої праці.

Згідно з цієї концепцією є чотири рівні мотивації трудової діяльності. Перший, вихідний, рівень - матеріальна заінтересованість у результатах праці. Людина в будь-якому суспільстві працює насамперед задля того, щоб придбати певну кількість матеріальних благ, необхідних для неї самої та для її сім'ї.

Проте, щоб заробіток справді був стимулом до праці, він має відповідати не тільки Індивідуальному трудовому внеску працівника, а й соціальній нормі, що склалася. Людина оцінює свій заробіток, порівнюючи його з тим, скільки отримують інші, і з тим, що можна на нього купити.

Другий рівень - зміст праці. Людина працює не тільки заради заробітку, а й із інтересу до змісту самої роботи. Буває, що людина вибирає роботу, яка оплачується не дуже високо, але захоплює її своїм змістом.

Третій рівень визначається взаєминами в колективі, де людина працює, відносинами з керівником, колегами по роботі. Часто людина переходить на іншу роботу тільки через те, щоб потрапити до іншого колективу, в оточення приємних для неї людей. Ясна річ, кожний наступний рівень мотивів не відмінняє попереднього.

Четвертий рівень мотивації - усвідомлення сенсу своєї праці. Цей рівень вінчає всю систему мотивації, ніби підносить її на нову сходинку. Людина усвідомлює, заради чого вона працює, розуміє свою значущість, місце в суспільстві, необхідність працювати якісно і продуктивно. Тільки сукупна дія цих мотивів може сформувати повне задоволення людини своєю роботою, що буває не часто.

Трудова поведінка - це самовизначення суб'єкта (особи, колективу) щодо сфери, умов, змісту праці, комплекс актів, учинків і дій людини, які спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результату і поєднують працівника з трудовим процесом. Слід розрізняти поняття "трудова поведінка" і "трудова діяльність". **Трудова діяльність** є жорстко фіксованим у

часі та просторі цілеспрямованим рядом операцій і функцій, які здійснюються людьми, об'єднаними у виробничу організацію.

Цільовою спрямованістю трудової поведінки може бути:

- зміна чи збереження свого соціального і функціонального стану;
- зміна виробничих умов;
- реалізація проміжних дій для досягнення мети професійного майбутнього,

Об'єктами прагнення можуть бути; престиж, влада, змістовність праці, творчість, матеріальне забезпечення, гарантія зайнятості, висока пенсія тощо.

Успішність трудової поведінки, крім індивідуальних зусиль суб'єкта, залежить від багатьох об'єктивних чинників - настрою, думок, намагань, оцінок інших людей, що формують систему зустрічних дій і впливають у певний спосіб на продуцента поведінки через системи професійної стратифікації, адміністративно-правових інститутів тощо. Схему трудової поведінки можна описати такою формулою: “мета - засіб - результат - винагорода”. В. І. Верховій розрізняє такі форми трудової поведінки: цільові, інноваційні, адаптивні, церемонійно-субординаційні, характерологічні, деструктивні.

Із цільових форм трудової поведінки виокремлюють: **функціональну**, яка безпосередньо стосується виконання конкретних трудових функцій на робочому місці; економічну, спрямовану на досягнення певного рівня добробуту та якості життя.

У ринковій економіці людина постійно вимушена робити вибір між різними формулами економічної поведінки. Успіх залежить врешті-решт від правильного вибору.

Можливі різні **формули економічної поведінки**:

- “**максимум доходів ціною максимуму праці**”, що характеризується максимізацією зусиль, витрат, надій, але водночас певним ризиком і можливістю збитків;
- “**гарантований дохід ціною мінімуму праці**”, або “мінімум доходу за мінімуму праці”. Така поведінка виключає інновації, мінімізує рівень **ризиків**, проте жорстко лімітує гарантовану величину доходу;
- “**максимум доходу ціною мінімуму праці**”. Ця формула також можлива, але є дуже небезпечною, бо може зіштовхнути індивіда на незаконний, **навіть злочинний** шлях.

Форми економічної поведінки:

- **організаційна чи адміністративна поведінка**, що здійснюється в процесі організаційно-управлінської взаємодії. Регулювання цієї поведінки означає формування позитивної мотивації членів організації через виявлення та підкріплення (схвалення, винагороду) функціональних і бажаних видів поведінки.

- **стратифікаційна поведінка**, яка забезпечує досягнення чи зміну професійних, кваліфікаційних і адміністративних статусів. Типовою формою стратифікаційної поведінки є професійна кар'єра – свідомо визначений працівником шлях професійного чи посадового просування, в результаті реалізації якого з'являється бажаний статус.

Вихідною основою професійної кар'єри є суспільне визнана і засвоєна індивідом шкала престижності професій, видів діяльності, яким відповідають певні соціальні здобутки і професійні прагнення. Вони формуються на певних етапах соціалізації особистості працівника, набуття ним життєвого досвіду;

- **інноваційна поведінка** зв'язана із прийняттям нестандартних рішень, які змінюють соціальні відносини на різних рівнях організації, руйнують усталену систему інтересів і стереотипів поведінки. Це дискомфортна форма поведінки, у ній багато ризику, непередбаченості, невизначеності, відповідальності. Суб'єкти Інноваційної поведінки соціальне активні, ініціативні;

- **адаптивно-присосовницька поведінка** проявляється в пристосуванні працівника до нової ролі, статусу, робочого місця, виробничих умов, соціального середовища. Її різновидами є **конформна поведінка**, яка базується на вимушеному або безпринципному угодовстві, і **конвенційна поведінка**, якій притаманний розподіл прав і відповідальності, сфер впливу, взаємні компроміси.

Церемоніальні й субординаційні форми трудової поведінки зв'язані з реалізацією службового, професійного і посадового етикету, виконанням процедур організаційної, ділової й адміністративної взаємодії. Вони базуються на субординації, відносинах підпорядкування, підтримання авторитету влади.

Характерологічні форми трудової поведінки залежать від зовнішнього прояву особистісних якостей працівника. Особистість може тиснути на інших своїм вольовим темпераментом, демонструючи певні якості і, щоб не порушувати оптимальні форми комунікації, інші індивіди змушені якось пристосовуватися до них.

Несумісність характерологічних форм поведінки у **двох чи** більше осіб є причиною конфліктів у колективі. Багато **залежить** від рівня культури поведінки працівника, уміння приховувати свої емоції. Різновидом характерологічної форми поведінки є немотивована поведінка. Вона може виникнути під впливом **сильних** емоцій. Кожна людина має свою межу емоційно-вольової стійкості і тому здатна поводити себе немотивоване.

Деструктивні форми трудової поведінки - це вихід працівника за межі норм і правил трудового процесу, посадових інструкцій. Різновидом деструктивної поведінки є **протиправна поведінка**, тобто порушення трудового, адміністративного чи кримінального права; перевищення прав і повноважень, зловживання службовим становищем; **дисфункціональна поведінка**, яка пояснюється професійною некомпетенцією; **індивідуально-цільова поведінка** спрямована на реалізацію особистих Інтересів на шкоду колективним; поведінка, пов'язана з асоціальними звичками і схильностями особи тощо.

У цілому трудовий колектив - це група людей, які об'єднані для спільної соціально значущої та корисної для суспільства діяльності, кінцеві результати якої залежать від кожного і яка зумовлена певною системою економічних, соціальних і психологічних відносин. Відомі такі основні функції трудового колективу:

- **виробничо-економічна**, або цільова, заради якої і створюється колектив;

- **соціальна**, що полягає в задоволенні соціальних потреб членів колективу (забезпечення матеріальними благами, створення умов для підвищення кваліфікації, розвитку й використання природних здібностей, організація відпочинку тощо);

- **духовно-інтегративна**, що полягає в мотивації трудової поведінки, розвитку й соціалізації особистості, згуртуванні колективу. Трудові колективи поділяються на різні **типи**:

- **за організаційними зв'язками**, що мають три рівні: основний колектив (вищого рівня), проміжний (середнього рівня) і первинний (нижчого рівня);

- **стадіями розвитку** – колектив, що формується, зрілий колектив;

- **величиною** – великі, середні та малі колективи. Важливою соціальною характеристикою є згуртованість колективу, яка полягає в

єдності поведінки його членів, що ґрунтується на спільності інтересів, цінностей і норм поведінки. Єдність трудової поведінки означає узгодженість дій членів колективу під час реалізації спільних цілей і завдань. Однією із основних умов згуртованості є наявність свободи дій, альтернативні можливості вибору працівниками тих чи тих варіантів поведінки.

Основні проблеми функціонування і розвитку трудового колективу як **об'єкта вивчення соціології праці**:

- формування колективів, адаптації працівників;
- забезпечення трудової мотивації;
- структури колективів, згуртованості, конфліктів у колективах;
- соціального управління трудовими колективами;
- соціальної **суті** трудових переміщень.

Центральне місце в організації вирішення проблем колективу належить керівникові.

Керівник – це представник державної влади в колективі, який має певні права (формальний лідер) і зобов'язаний об'єднувати і спрямовувати людей до визначеної мети. Для ефективної діяльності він має оволодіти різними **методами керівництва**, тобто сукупністю прийомів, які використовуються в процесі керівництва.

Відомі такі групи методів:

- **адміністративні**, що породжуються адміністративно-нормативними відносинами і ґрунтуються на можливості примусу;
- **економічні**, за яких становлення бажаної для керівника поведінки підлеглих відбувається під впливом **економічних** чинників і стимулів;
- **соціально-психологічні**, що полягають у створенні в колективі таких умов, за яких вибір підлеглими бажаної для керівника поведінки відбувається під впливом психологічного клімату колективу, системи його ціннісних орієнтацій, авторитету самого керівника тощо.

Стиль керівництва – це в певний спосіб упорядковане застосування різних управлінських методів, що залежить від особистих здібностей і особливостей характеру конкретного керівника. Полярними стилями керівництва є демократичний, за якого керівник радиться з підлеглими, обговорює з ними різні варіанти рішень, намагаючись не нав'язувати своєї думки, і адміністративний, коли ініціатива зосереджується в руках керівника, дії підлеглих максимально контролюються.

Для розв'язування конфліктів застосовуються різні методи: адміністрування, товариська критика, переговори, дружні бесіди. При цьому можуть використовуватися тактика заспокоєння, компроміси, зміна позицій, перебудова відносин. Нині у зв'язку з різкою зміною специфіки соціальних і економічних відносин з'явилися масові соціальні (в тому числі трудові) конфлікти, наприклад, страйки,

Соціальна технологія - це сукупність операцій, що передбачають використання керівником чи управлінськими органами чітко визначених прийомів, заходів, дій для вирішення різних проблем у трудовому колективі та управління його розвитком.

Класична модель соціальної (і будь-якої іншої) технології включає такі процедури:

- 1) формування мети;
- 2) прийняття рішення;
- 3) організація соціальної дії;
- 4) аналіз результатів.

Важливим у такому підході є те, що в процесі соціального управління застосовується технологічний принцип: процес поділяється на складові - операції, які детально описуються. Керівник, чітко дотримуючись послідовності дій і умов, передбачених технологією, має можливість досягти заданих результатів.

Структура соціальної технології включає три складові:

- 1) характеристика мети, завдань і основних положень технології;
- 2) перелік (з описом) технологічних операцій;
- 3) додаток: зміст основних документів, інформаційні таблиці та інші необхідні для реалізації технології матеріали.

Тема 2. Особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес, через який безпорадне маля поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, набуває знань та звичок, притаманних культурі, в якій воно народилось. Соціалізація – це не той вид “культурного програмування”, коли дитина пасивно засвоює впливи, яких вона зазнає. Навіть щойно народжений малюк має потреби та вимоги, які впливають на поведінку тих, хто за нього відповідальний: дитина від самого початку є створінням активним. Соціалізація поєднує між собою різні покоління. Народження дитини змінює життя тих, хто відповідальний за її виховання, - і вони самі багато чого навчаються, набувають нового досвіду. І хоча процес засвоєння

елементів своєї культури відбувається набагато інтенсивніше в ранні дитячі літа, аніж пізніше, процес навчання і пристосування до середовища відбувається протягом усього життя. Взаємини між дитиною, матір'ю та іншими людьми, які піклуються про дитину, змінюються по закінченні першого року її життя. Десь після року велике місце в житті дитини починає посідати гра. У своєму ранньому дослідженні Мілред Партен виділила кілька категорій стосовно розвитку гри, які приймаються і використовуються всіма і сьогодні. Насамперед малі діти віддаються незалежній грі *самотою*. Навіть перебуваючи в товаристві інших дітей, вони граються самотійно, не звертаючи уваги на те, що роблять інші. Після цього настає період *паралельної активності*, коли дитина копіює те, що роблять інші, але не намагаються втручатися до їхньої діяльності. Потім (десь у віці трьох років) діти все більше й більше включаються до *асоціативної гри*, в якій вони співвідносять свою поведінку з поведінкою інших. Кожна дитина ще діє так, як їй хочеться, але вже звертає увагу й реагує на те, що роблять інші. Ще пізніше, приблизно, в чотири роки, діти включаються до сумісної гри, тобто діяльності, яка вимагає, щоб кожна дитина співпрацювала з іншою (гра в “маму й тата”).

Проблема формування “я” викликає чимало суперечок і розглядається досить по-різному під кутами різних теоретичних перспектив. До певної міри це пояснюється тим, що найвідоміші теорії розвитку дитини наголошують на різних аспектах соціалізації. Великий психолог та засновник психоаналізу **Зігмунд Фройд** у своїх працях зосереджує увагу передусім на способах, якими дитина контролює переживання, на емоційних аспектах розвитку дитини. Американський філософ і соціолог **Джордж Герберт Мід** приділяє увагу тому, як діти навчаються користуватися поняттями “я” і “мене”. Швейцарський дослідник **Жан Піаже** займався багатьма аспектами дитячого розвитку, але найвідоміші його праці стосуються *когнітивності* – в якій спосіб діти навчаються *думати* про себе та про своє оточення.

Теорії розвитку дитини Зігмунд Фройд

Фройдова теорія розвитку дитини має ті характерні ознаки, що наголошує передусім на несвідомих та емоційних джерелах розвитку. Згідно з Фройдом, основні аспекти особистості кожного індивіда формуються на дуже ранньому етапі його життя, зокрема як

результат стосунків із матір'ю. Через те, що ранні моделі поведінки пізнаються до того, як дитина опанує мову, і вони мають тенденцію залишатися на рівні несвідомого. Немовля мусить призвичаїтися, що його потреби не завжди можуть бути задоволені негайно. Всі матері надають своїм дітям правила певної дисципліни в годуванні. Дитина поступово привчається пригнічувати, тобто несвідомо блокувати свої вимоги бути негайно нагородованою. Згідно з З.Фройдом, пригнічування лежить у основі деяких найважливіших характеристик розвитку дитини. Дитина формує водночас позитивне і негативне ставлення до своєї матері, де змішуються любов і антагонізм. Едіпів перехід, який за нормальних умов відбувається приблизно у віці 4 або 5 років, відіграє центральну роль у теорії З.Фройда. Ця ідея походить із давньогрецького міфа про царя Едіпа, який, не знаючи, вбиває свого батька й одружується зі своєю матір'ю. На Едіповому етапі дитина мусить відповісти на заклик ширшого суспільства вирватися за межі емоційного притулку, який забезпечує немовляті мати. Батько є головною дійовою особою в родині стосовно цього поклику до більшої самостійності та незалежності дитини. Дитина мусить пригнітити свою ненависть до батька і водночас пригнітити більшість почуттів, які раніше ставили її в цілковиту залежність від матері.

Джордж Мід

Підхід Дж.Міда відрізняється в деяких фундаментальних аспектах від Фройдового. З.Фройд був лікарем і терапевтом. Дж.Мід - філософом і соціологом. Він менше звертав увагу на внутрішні емоційні процеси індивідуальної особистості і більше цікавився процесами соціальної взаємодії. Дж.Мід не поділяв ідеї, що багато з тих процесів, які відбуваються у віці немовляти та в ранньому дитячому віці, істотно впливають на велику частку нашого пізнішого досвіду. Мід вважав, що підлітковий вік не менш важливий, ніж дитинство, з погляду соціального пізнання. Дж.Мід робив більший наголос на важливості гри для дитячого розвитку. Через уявні аспекти гри дитина навчається перебирати роль іншого – тобто бачити світ таким, яким бачать його інші, і відриватися від егоїстичного світогляду. В результаті цього процесу діти навчаються відрізнити «я» від «мене». «Мене» – це «соціальне не я», таке «я», на яке реагують інші. В пізніші дитячі роки та в ранньому підлітковому віці хлопчик або дівчинка навчаються входити в роль узагальненого іншого, тобто засвоювати більш абстрактні норми та цінності, на

яких базується суспільство. Всього цього дитина передусім навчається через кооперативну гру.

Жан Піаже

Третій великий теоретик розвитку дитини, Ж.Піаже, відрізняється у своїх поглядах від двох попередників. Ж.Піаже був психологом, який обґрунтував більшість своїх ідей прямими спостереженнями над поведінкою дітей. Як і Дж.Мід, Ж.Піаже набагато менше наголошував на значенні несвідомого, проте він написав набагато більше, ніж Дж.Мід про емоційний розвиток дитини. Для Ж.Піаже мала дитина від природи егоцентрична – вона бачить світліше з тої позиції, яку вона посідає в ньому. Діти мусять засвоїти ту істину, що існують інші люди, які мають думку та почуття, схожі на їхні, і вони потребують багато місяців, щоб засвоїти поняття, які дорослим видаються очевидними, - такі, як поняття швидкості, ваги або кількості. Опанування мови є сутнісною складовою засвоєння таких понять. Дорога від егоцентризму немовляти до повної дорослості пролягає через кілька окремих етапів, дитина поступово розширює свою спроможність осмислювати абстрактні поняття та розуміти почуття інших людей. Лише у віці 15 р. чи близько того діти набувають уміння опановувати складніші поняття логіки, а декотрі з них фактично ніколи не проходять через цей етап.

Праці З.Фрейда побудовані на припущенні, що мала дитина перетворюється на самостійне створіння лише тоді, коли вона навчається зрівноважувати вимоги середовища з наполегливими жаданнями, що виникають несвідомо. Наша спроможність самоусвідомлюватися побудована на болючому приборканні несвідомих спонук.

Згідно з поглядами Дж. Міда, дитина досягає розуміння того, що вона є окремою дійовою особою, спостерігаючи, як інші поведуться з нею певним чином у певний спосіб. На пізнішому етапі, беручи участь у організованих іграх, вивчаючи правила гри, дитина починає розуміти “узагальненого іншого”, тобто засвоює загальні цінності та культурні стандарти.

Ж.Піаже розрізняє кілька головних етапів у розвитку спроможності дитини осмислювати світ. Кожен такий етап включає в себе набуття нових когнітивних здібностей і залежить від успішного засвоєння попереднього етапу. Згідно з Піаже, ці етапи когнітивного розвитку є загальними характеристиками соціалізації.

Процес соціалізації триває впродовж усього життя. В кожній його окремій фазі людина мусить здійснювати якісь переходи або долати якісь кризи. Сюди входить і неминучість подивитись у вічі смерті, що знаменує кінець персонального існування.

Тема 3. Соціологія освіти.

Освіта – багатозначне поняття. Насамперед – це *компонент культури*, що забезпечує спадкоємність та відтворення накопичених знань, в особливий спосіб організована діяльність, з певною ієрархією ролей і нормативним регулюванням, засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок, розвиток особистості. Результати можуть бути *реальними* - фактична освіченість, рівень знань, властивості особистості - і *формальними* - наявність атестата, посвідчення, диплома, що засвідчують факт закінчення навчального закладу, захист дисертації тощо.

Освіта - це також *канал інформації* в інформаційній системі, один із чинників прогресу.

Освіта буває *формальною* і *неформальною*. **Формальна освіта** передбачає **наявність** спеціальних установ, шкіл для здійснення процесу **навчання**, а також підпорядкування його певним офіційним приписам, які втілюють культурні стандарти, політичні настанови **відповідного** суспільства. Під **неформальною освітою** розуміють стихійне, несистематизоване засвоєння індивідуальних знань і навичок у процесі спілкування з навколишнім соціальним середовищем - друзями, знайомими, колегами, у процесі самостійної роботи над собою, індивідуального залучення до культурних цінностей, засвоєння інформації з книжок, періодичних видань, радіо, телебачення тощо. Неформальна освіта відіграє неабияку роль у соціалізації особистості, але вона є допоміжною стосовно формальної освіти.

Об'єктом соціології освіти є те соціальне середовище де функціонують ІНСТИТУЦІЙНІ й НЕІНСТИТУЦІЙНІ освітні організації, відбуваються процеси навчання та виховання, взаємодіють їх суб'єкти,

Предметом соціологічного вивчення є освіта як соціальний інститут, як соціальна система, механізм взаємодії з іншими складовими суспільства, його соціальною структурою.

Як самостійна галузь науки соціологія освіти сформувалася на межі ХІХ-ХХ століть. Ще Е. Дюркгайм, Д. Дьюї та інші соціологи того часу у своїх працях звертали увагу на необхідність спеціального

аналізу проблем, які торкалися ролі, призначення і функцій освіти. Сучасні вчені називають такі **завдання соціології освіти**:

- вивчення потреб в освіті, розуміння і оцінка її ролі в житті суспільства й особистому житті людини;
- оцінка рівня і якості знань у контексті їх соціальної значущості;
- ставлення суспільства і тих, хто навчається, до освіти, виявлення її соціальної цінності;
- виявлення ролі освіти як чинника соціального статусу;
- визначення міри її впливу на динаміку моральних потреб і інтересів.

Освіта як соціальна система існує в Україні **на трьох рівнях** - дошкільна, шкільна (початкова й середня), вища - і у **двох формах** - непрофесійна (дошкільні дитячі заклади, середні школи, гуртки тощо) і професійна (навчання на робочих місцях, курси професійної підготовки, професійно-технічні училища, середні спеціальні навчальні заклади, інститути, університети, курси підвищення кваліфікації, магістратура, аспірантура, докторантура).

Соціологічні дослідження освіти проводяться в двох напрямках:

1) внутрішньому, коли вивчаються соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних та учнівських колективів, соціальна структура та діяльність установ освіти, взаємовідносини педагогів та учнів, роль та професійний статус педагогів, їхній соціальний стан;

2) зовнішньому, коли вивчаються соціальні аспекти взаємодії освіти та інших суспільних інститутів – **науки, культури, політики, виробництва**, вплив освіти на інші види суспільної діяльності, соціальних процесів, відносин.

Вивчаючи освіту як соціальну систему, соціологія досліджує соціальні **принципи**, на **яких** має базуватися освіта, щоб задовольняти вимоги сьогодення, а саме:

1. **принцип загальності, або демократизації**, що забезпечує доступність освіти будь-яким соціальним і етнічним верствам населення;
2. **безперервності та спадкоємності**, що означає наслідування і зв'язок усіх ступенів навчання, стимулювання процесів підвищення кваліфікації та відновлення освіченості, забезпечення наскрізного та інтегрованого **характеру** освіти;
3. **широкої профілізації**, що передбачає гуманітаризацію, фундаменталізацію та багатопрофільність навчання;

4. *гуманізації*, що тяжіє до посилення цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, формування її людських якостей;
5. *інтенсифікації*, що потребує мобільної обробки інформації та добору потрібного для потреб навчання, формування механізму внутрішнього самооновлення;
6. *інституційної рефлексії*, що означає гнучкість, здатність системи освіти реагувати на вимоги, що диктуються соціальним прогресом людства й етнічними особливостями суспільства;
7. *інноваційності*, що забезпечує випереджаючий розвиток освіти в процесі загального соціального прогресу;
8. *елітарності*, що означає селекцію, якісний добір індивідів для навчання за рівнем їхніх природних здібностей, таланту, інтелекту, а також структурну диференціацію системи освіти;
9. *формування вільного освітнього простору*, що закладає можливості подальшої демократизації освіти, вільного вибору відповідних форм, засобів, напрямків навчання тощо.

У соціологічній науці існує кілька концептуальних підходів до визначення змісту і функціонального значення діяльності інститутів освіти. Представники *функціонального* підходу (Кларк, Херн) особливого значення надають позитивній функції освіти. Ще Е. Дюркгайм наголошував, що **головною функцією освіти є передача цінностей панівної культури**. Проте культурна спрямованість та культурні цінності суттєво різняться в різних суспільствах, навіть у різних соціальних групах того самого суспільства, що зумовлює суттєві відмінності, у змісті різних систем освіти. Отже, згідно із зазначеною теорією інститут освіти постає насамперед як **засіб соціального контролю**, як механізм регулювання соціальних відносин для створення однакових можливостей соціальної мобільності.

Автори *теорії людського капіталу* (Андерсон, Хелсі, Флауд) вважають, що освіта - це капіталовкладення в майбутнє людини, яке згодом зможе дати зиск. На їхню думку, витрачені в минулому зусилля обов'язково будуть винагороджені в майбутньому. Відтак статус дорослої людини зумовлюється кількістю і якістю капіталовкладень у процес її освіти.

Згідно з *теорією конфлікту* (Гінтіс, Боулз, Колінз) освіта є відображенням різноманітних групових конфліктів, вона сприяє експлуатації та пригніченню соціальних груп, які перебувають у менш сприятливих умовах. Сам процес поширення освіти

представники цієї теорії зв'язують як з потребою у кваліфікованих кадрах, так і з боротьбою статусних груп за права, привілеї, владу, багатство. Конфлікти з приводу вимог до рівня освіти виникають між групами, що мають такі права, і тими, що прагнуть їх мати. Перші наполягають на відповідності освіти **певним** “стандартам”, інші - на вільному доступі до неї. Отже, ця теорія стверджує, що освіта сприяє збереженню структури соціальної нерівності в суспільстві.

Функціонування соціального інституту освіти зв'язане насамперед із задоволенням таких потреб суспільства як відтворення різних категорій робітників, культура виробництва, залучення молодого покоління до праці, підготовка його до виконання різних видів професійної діяльності, ролей, зайняття певних посад, певних позицій у сучасному суспільстві. Лише система освіти, репрезентована різноманітними навчальними закладами, здатна виконати цю функцію, яка визначає характер взаємозв'язку освіти з розвитком продуктивних сил суспільства, відтворює його соціально-рольову структуру і називається в соціології **професійно-економічною функцією освіти**.

Однією з найбільш важливих функцій інституту освіти є **трансляція і поширення цінностей культури в суспільстві**. Ідеться про цінності культури в широкому їх розумінні - наукові знання, професійні навички й досвід, досягнення в мистецтві, моральні норми і правила, стандарти і традиції соціальної поведінки тощо. Водночас інститут освіти виконує функції **забезпечення історичної спадкоємності, використання історичного досвіду і духовної спадщини поколінь**.

Важливою функцією інституту освіти є **соціалізація особистості**, адаптація молоді до соціальних відносин, суспільного життя, залучення до соціально-культурних цінностей, формування установок, ціннісних орієнтацій, життєвих ідеалів, які притаманні саме цьому суспільству.

Освіта не лише знайомить з культурними цінностями, нормами, соціальними ролями, а й сприяє відтворенню певного способу життя, тобто виконує **інтегруючу функцію**. Завдяки освіті відбувається інтеграція особи й окремих груп населення в соціальну систему. Вони стають суб'єктами спільних дій.

На сучасному етапі розвитку суспільства великого значення набуває **інноваційна функція** - забезпечення соціальних і культурних змін, що сприяє прискоренню науково-технічного прогресу,

удосконаленню самої системи освіти, бо нові наукові ідеї та відкриття включаються до навчальних програм, забезпечуючи високу якість підготовки фахівців.

Надзвичайно важливою є **виховна функція** освіти. Саме освіта, забезпечуючи процес гармонізації та вдосконалення людських якостей, формує новий тип особистості, стимулює саморефлексію - глибоке усвідомлення людиною своєї суті та особистих потенцій.

Неабияке значення має **функція соціальної селекції**, для виконання якої структура освіти має бути побудована в такий спосіб, щоб уже з самого початку навчання автоматично забезпечити добір найбільш обдарованих і здібних до навчання дітей.

У контексті вдосконалення функціональної діяльності інституту освіти надзвичайне значення має актуалізація такої його функції, як **стимулювання самоосвіти**, самопідготовки, постійного інтересу до знань. Самоосвіта, самостійне набуття знань і навичок не вичерпуються збільшенням годин на самостійну роботу учнів та студентів у програмах навчальних закладів. Вони мають дати людині ґрунтовні навички самостійної роботи з книгами, документами чи іншими джерелами підготовки

Теорії навчання

Б.Бернстайн: мовні коди.

Існує кілька теоретичних поглядів на природу сучасної освіти та її значення для проблеми нерівності. В одному з підходів робиться наголос на мовних здібностях. На переконання Бейзіла Бернстайна діти різних соціальних середовищ у ранньому віці виробляють різні коди, або розмовні форми, котрі в подальшому впливають на їхні шкільні успіхи. Б.Бернстайн не цікавлять відмінності в словниковому запасі чи вербальних навичках, на які переважно звертають увагу; він наголошує на систематичних відмінностях у користуванні мовою, особливо для дітей з бідніших та заможних родин.

Б.Бернстайн стверджує, що мова дітей робітників являє собою **обмежений код - спосіб користування мовою, що містить багато невисловлених припущень, відомих, на думку мовця, його слухачам. Обмежений код - це тип мови, пов'язаний з культурним середовищем громади чи району, населених представниками нижчих класів.** Багато робітників перебувають під сильним впливом культурного середовища своєї родини чи своїх сусідів, де цінності й норми поведінки сприймаються як належне і не

виражаються в мові. Батьки, як правило, привчають дітей до життя в суспільстві безпосередньо за допомогою винагород чи покарань, мета яких - скоригувати поведінку. Мова у вигляді обмеженого коду більше годиться для спілкування на тему практичного досвіду, ніж для обговорення більш абстрактних ідей, процесів чи взаємозв'язків. Обмежений мовний код характерний для дітей, що зростають у сім'ях представників нижчих класів, та для рівних за становищем груп, у яких діти проводять переважно свій час. Мова орієнтована на норми групи, в якій ніхто не може легко пояснити, чому вони дотримуються саме таких моделей поведінки.

Натомість мовний розвиток дітей із середнього класу, згідно з Бернстайном, включає набуття вдосконаленого коду – стилю мовлення, за якого значення слів можуть **індивідуалізуватися**, щоб відповісти потребам конкретної ситуації. Методи, якими навчаються мови діти з родин середнього класу, не надто залежать від конкретних ситуацій; дитина може легко узагальнювати і висловлювати абстрактні ідеї. Так матері з сімей середнього класу, контролюючи своїх дітей, часто пояснюють причини та принципи, що лежать в основі їхньої реакції на поведінку дитини. Тим часом як мати з робітничого середовища може відмовити дитині, котра хоче ще цукерок, простою фразою: “Цукерок більше не одержиш!”, мати з родини середнього класу, ймовірно, пояснить дитині, що споживання надмірної кількості цукерок шкодить здоров'ю та стану зубів.

За думкою Б.Бернстайна, діти, котрі опанували вдосконалений код мови, більше відповідають вимогам офіційної академічної освіти, ніж ті, хто користується обмеженим кодом. Це не означає, що діти з середовища нижчого класу користуються “низькоякісним” видом мови або що їхні мовні коди “збіднені”. Радше спосіб, у який вони користуються мовою, суперечить академічній культурі навчального закладу. Діти, що опанували вдосконалений код, значно легше адаптуються в шкільному оточенні.

Ідеї Б.Бернстайна допомагають нам зрозуміти, чому діти з родин з низьким соціоекономічним статусом, як правило, “не встигають” у школі. Наведені нижче особливості, що применшують шанси дітей з середовища нижчих класів на добрі успіхи в навчанні, пов'язуються з обмеженим кодом мови:

- дитина, ймовірно, одержує неповні відповіді на свої запитання в родині, а отже, менш поінформована та менш допитлива щодо

навколишнього світу, ніж діти, що користуються вдосконаленими кодами;

- дитині важко реагувати на позбавлену емоцій та абстрактну мову навчання, так само як і на виклад загальних принципів шкільного предмета;

- багато з того, що каже вчитель, дитина може не зрозуміти, з огляду на різні форми мови, відмінні від тієї, до якої вона звикла. Дитина може спробувати перекладати мову вчителя на знайому їй, однак при цьому втрачає багато істотного з того, що вчитель прагне передати учням;

- тимчасом як дитині легко даватиметься механічне запам'ятовування чи “визубрювання”, їй доведеться зіткнутися з труднощами у засвоєнні концептуальних відмінностей, що вимагає узагальнення та абстрагування.

С.Баулес і Г.Гінтіс: школи та промисловий капіталізм.

Праця Семюела Баулеса та Герберта Гінтіса стосується переважно інституційної основи розвитку сучасної шкільної системи. С.Баулес і Г.Гінтіс ґрунтують свої ідеї на системі шкільної освіти в Сполучених Штатах, але стверджують, що ці ідеї стосуються й інших західних країн. На їхню думку, сучасну освіту слід розуміти як реакцію на економічні потреби промислового капіталізму. Школи допомагають набутти технічних та соціальних знань, необхідних для промислового виробництва; вони культивують у майбутніх працівників повагу до авторитету й дисципліни. Відносини керівництва й контролю в школі, котрі є ієрархічними і включають елемент підпорядкування, безпосередньо моделюють стосунки, що домінують на робочому місці. Заохочення й стягнення, що практикуються в школі, так само дублюють ці ж засоби у світі праці. Школи сприяють мотивації деяких індивідів на “досягненням» та “успіхи” і водночас знеохочують інших, котрі працюватимуть на низькооплачуваних посадах. С.Баулес та Г.Гінтіс погоджуються з тим, що розвиток масової освіти дав багато позитивного. Фактично було ліквідовано неписьменність, і шкільна освіта дає доступ до набуття знань, котрі самі по собі самодостатні. І все-таки, оскільки освіта розвивалася переважно згідно з економічними потребами, шкільна система далеко не така, якою її бачили реформатори.

Згідно з С.Баулесом та Г.Гінтісом, сучасні школи відтворюють почуття безпорадності. Ідеали розвитку особистості, що посідають центральне місце в системі освіти, можна реалізувати

лише тоді, коли люди керуватимуть умовами власного життя і розвиватимуть свої здібності й нахил до самовираження. За існуючої системи школи “змушені узаконювати нерівність, обмежувати розвиток особистості в межах, які узгоджуються з підпорядкуванням владі, і полишати молодь напризволяще. На переконання С.Баулеса та Г.Гінтіса, якби на робочому місці було більше демократії і більше рівності в суспільстві в цілому, можна було б створити систему освіти, котра більше сприяла б самореалізації особи.

І.Іліч: прихований навчальний план.

Одним з найсуперечливіших авторів у теорії освіти є Іван Іліч. Він відомий своєю критикою сучасного економічного розвитку, що його змальовує як процес, у котрому самодостатні індивіди позбуваються своїх традиційних навичок і змушені покладатися в питаннях здоров'я на лікарів, у питаннях освіти - на вчителів, у питаннях розваг - на телебачення, щоб здобути засоби для існування - на роботодавців. І.Іліч стверджує, що саме поняття обов'язкового навчання, яке тепер загальноприйняте у світі, слід поставити під сумнів. Як і С.Баулес та Г.Гінтіс, І.Іліч наголошує на зв'язку між розвитком освіти та економічними вимогами дисципліни та ієрархії. Він стверджує, що школи утворилися, щоб упоратися з чотирма головними завданнями: забезпечення нагляду за поведінкою, розподіл осіб за професійними ролями, засвоєння головних цінностей та набуття визначених суспільством навичок і знань. Школа перетворилася на опікунську організацію, оскільки її відвідування є обов'язковим, а дітей з раннього дитинства аж до початку трудової кар'єри “тримають подалі від вулиці”. У школі вчать багато такого, що не має нічого спільного з офіційним змістом навчального матеріалу. Школи прагнуть прищепити дітям те, що І.Іліч називає пасивним споживанням - некритичне сприйняття існуючого соціального порядку засобами дисципліни та регламентації. Такі уроки не проводяться свідомо; вони імпліцитно присутні в шкільних заходах та організації. Прихований навчальний план вчить дітей, що їхня роль у житті означає “знати своє місце і тихо сидіти на ньому” (там само).

І.Іліч обстоює **дешколізоване** суспільство. Обов'язкова освіта - це, як він зазначає, відносно новий винахід; нема підстав приймати його як щось неминуче. Оскільки школи не сприяють рівності або розвитку індивідуальних творчих здібностей, чому б не покласти край їхній діяльності в існуючій формі? При цьому І.Іліч не має на

увазі, що слід відмовитися від усіх форм освітніх організацій. На його думку, освіта має створювати для кожного, хто хоче вчитися, доступ до навчання у будь-який період життя, а не тільки в дитинстві чи в юнацькі роки. Така система має сприяти поширенню знань та їхньому обміну, за якого відпаде потреба у вузьких спеціалістах. Учнів не змушуватимуть підпорядковуватися єдиному навчальному плану, і вони матимуть право вибору навчальних предметів. Водночас замість шкіл І.Іліч пропонує створити кілька типів **освітньої структури**. Матеріали, які офіційно мають вивчатися, зберігатимуться у бібліотеках, орендних агентствах, лабораторіях та інформаційних банках, доступних будь-якому учневі. Необхідно створити “комунікаційну мережу”, котра надаватиме інформацію про знання різних осіб та їхню готовність навчати інших або обмінюватися навчальними послугами з іншими. Студентам слід надавати посвідчення, що дозволятимуть їм користуватися освітніми послугами в потрібний їм час і в потрібному обсязі. Чи виглядають ці пропозиції повною утопією? Багато з нас дасть ствердну відповідь. І все-таки, якщо існує можливість істотного скорочення чи реструктурування оплачуваної роботи в майбутньому, вони виглядатимуть реалістичніше. Якби оплачувана робота перестала посідати центральне місце в суспільному житті люди натомість могли б приділяти більше часу різноманітним заняттям. На такому тлі деякі ідеї І.Іліча мають сенс. Утакому разі освіта була б не просто формою ранньої підготовки, котрої вимагають спеціальні організації, а стала доступною тим, хто хотів би скористатися її перевагами. Ідеї І.Іліча набули популярності в 1990-х роках, у період розвитку нових комунікаційних технологій. Дехто вважає, що так звана інформаційна супермагістраль означатиме революцію в освіті.

Тема 4. Соціологія спорту.

Соціологія спорту є галуззю сучасної соціології; вона стоїть в одному ряді з такими науковими дисциплінами, як соціологія науки, соціологія релігії, соціологія мистецтва і ін., тобто з галузями соціологічних знань, у яких в якості предмету аналізу виступають окремі види соціальної діяльності і відповідні соціальні інститути.

Сучасна соціологія характеризується безліччю напрямків і шкіл. Як самостійна дисципліна вона виділилася в системі суспільствознавства в XIX ст., а її засновником вважають французького ученого Огюста Конта (1798-1857), який ввів і сам

термін "соціологія". При цьому в інтерпретації О. Конта (а також інших дослідників, що стоять у витоків соціології) дана дисципліна повинна орієнтуватися в своїх підходах, перш за все, на природничо-наукові дослідницькі принципи, розглядаючи їх методологічні установки в якості найбільш перспективних, тих, що якнайповніше забезпечують результати, що відповідають критеріям науковості. Внаслідок цього соціологію на перших етапах її розвитку намагалися будувати як "соціальну фізику" (О. Конт) або як "соціальну біологію" (Р. Спенсер), що відповідало так званому позитивістському напрямку в соціологічних дослідженнях. Надалі даний підхід був підданий критичному переосмисленню. У соціології сформувалися ряд інших наукових шкіл, при цьому набули поширення пізнавальні установки і дослідницькі напрями, які у багатьох випадках істотно протистояли позитивістському (феноменологічний, культурно-філософський, соціально-антропологічний та ін.). Через це теоретичну соціологію стали відносити до філософським дисциплін, і в рамках міркувань, які проводяться в даному курсі лекцій, ми приймаємо точку зору, що є найближчою саме такому трактуванню суті соціологічного знання.

Розглянемо інтерпретації, які допускає сам термін "соціологія". Найчастіше соціологію трактують як вчення про суспільство (франц. *sociologie*, від лат. *societas* - суспільство і грец. *logos* - слово, учення) або більш розгорнуто - як науку "про суспільство як цілісну систему, про окремі соціальні інститути, процеси і групи, що розглядаються в їх зв'язку з суспільним цілим". Близькі за загальним сенсом інтерпретації можна виявити в довідкових виданнях на Заході. Так, в "Міжнародній енциклопедії соціальних наук" ("International Encyclopedia of the Social Sciences") соціологія розуміється як наука, в якій здійснюється "вивчення соціальних агрегатів і груп в їх інституційній організації, інститутів і їх організацій, а також причин і наслідків змін інститутів і соціальних організацій".

У зв'язку з вищезазначеним соціологію спорту можна визначити як науку про спорт як соціальний феномен, про місце, яке соціальний інститут спорту займає в суспільстві. В рамках даної сфери соціологічного вивчення розглядається широке коло питань: про сутнісну специфіку спорту, зокрема, з'ясовується, чим спорт відрізняється від інших видів соціальної діяльності (мистецтва, релігії, науки і ін.); про функції даної діяльності в суспільстві; про характер інтересу до спортивного змагання глядачів (вболівальників); про внутрішній світ людини, що виступає як суб'єкт даної діяльності;

про особливості соціально-культурного потенціалу спорту в різні історичні епохи; і ін..

Визначення предмету соціології спорту, що наведене вище, розкриває загальний характер того інтересу, який проявляється до спорту в межах даної навчальної дисципліни. Дійсно, в нім вказаний об'єкт дослідницької уваги, але в той же час слабо позначений той ракурс, в якому спорт як соціальний інститут підлягає розгляду в рамках соціологічного аналізу, а це необхідно зробити, оскільки спортом як соціальним феноменом цікавляться, окрім соціології, інші науки, наприклад, історія спорту, спортивна педагогіка, спортивна психологія, і в кожному випадку реалізується свій особливий підхід до аналізу об'єкту. Пригадаємо інші трактування терміну "соціологія".

У соціологічному словнику, випущеному відомим британським видавництвом "Penguin", початкова складова слова "соціологія" трактується як похідна не від *societas* (суспільство), а від *socius* (товариський). Тому, термін "соціологія" інтерпретується як "дослідження процесів спілкування", соціологію визначають як науку, що прагне вивчити основи або принципи, відповідно до яких забезпечується участь людей в житті суспільства, або як науку, що спрямовує свої зусилля на "аналіз структури соціальних стосунків в тому вигляді, в якому вони складаються в процесі соціальної взаємодії". Близьке за сенсом визначення соціології дає "Коротка філософська енциклопедія" (видання, що базується на матеріалах статей з філософських словників Німеччини, США і Англії). Тут вона розуміється як "наука про форми і зміни в спільному житті людей ...".

Отже, соціологію спорту можна визначити як наукову дисципліну, що вивчає структуру і характер стосунків, які складаються в процесі соціальної взаємодії індивідів у сфері спорту.

В ході аналізу проводиться відмінність між спортивною діяльністю як діяльністю, що будується довкола офіційних змагальних взаємодій індивідів, і діяльністю фізкультурною, в основі якою лежить навмисне використання людиною фізичних вправ (ширше - фізичній активності) для досягнення тих або інших цілей (зміцнення здоров'я, рекреація, реабілітація і ін.) і яка також незрідка організовується у формі змагань. Необхідною є і інша диференціація - між "фізкультурною діяльністю" і діяльністю, в контексті якої відбувається розвиток і в якій актуально діяльно-практично здійснює

себе "фізична культура". Багато непорозумінь в сучасній науці, яка визначає себе як соціологія фізичної культури і спорту, виникають від того, що вказані феномени ("спорт", "фізкультурна діяльність", "фізична культура") не розрізняються належним чином.

Зі всіх різновидів сучасної спортивної діяльності для аналізу важливим є спорт вищих досягнень, або великий спорт, а Олімпійські ігри як його найважливіша складова частина. Мотиви такої переваги пов'язані з тим, що дана сфера спорту більш інституціолізована, ніж інші його сфери, що відкриває дослідженню додаткові можливості у вирішенні пізнавальних завдань. Істотно також і інше: спорт вищих досягнень - найбільш масштабна частина сучасного спорту, а відносно соціальних функцій, які він здійснює, і впливів, які він має в суспільстві, - частина найбільш активна. Нарешті, важливо і те, що інші типи спортивної діяльності, зокрема, спорт масовий, є фактично таким соціальним феноменом, який має змішаний характер.

Соціологія спорту - відносно новий напрям у соціологічній думці. Один з найперших випадків використання терміну мав місце в роботі Г. Ріссе (у Берліні в 1921 р. вийшла книга під такою назвою). Проте, найбільш широкий розвиток дана галузь соціології отримала лише в повоєнні роки, що пов'язано зі зміцненням ролі спорту в житті суспільства в даний період часу, особливо в індустріальних країнах. Специфічним імпульсом, що сприяв активізації інтересу досоціальних проблем спорту стало гостре ідеологічне протистояння країн капіталістичної і соціалістичної орієнтації (роки так званої "холодної війни").

Соціології спорту приділяється певна увага в гуманітарній науці Заходу (зокрема, в США, Німеччині, Франції, Великобританії, Польщі). Проблеми соціології і філософії спорту активно розроблялися і розробляються великою групою фахівців (Арвісто М., Бальсевич Ст., Биховська І., Віноградцев П., Егоров А., Видрін Ст., Гуськов З., Жолдак Ст., Лубишева Л., Манько Ю., Мільштейн О., Наталов Р., Пономарев Н.А., Пономарев Н.І., Пономарчук Ст., Родіченко Ст., Сараф М., Степовой П., Столяров Ст., Суник А., Фомін Ю. і ін.). Певний внесок до розробки проблем соціології спорту зробили спортивні педагоги (Матвеев Л., Платонов В. і ін.). При цьому дана сфера дослідження в цілому практично завжди носила локальний характер. Автори зверталися до досвіду, накопиченого в суміжних сферах соціологічного і соціально-філософського знання. У свою чергу, дослідження, виконані у сфері соціології спорту, зазвичай не

мали (і, як правило, не мають і сьогодні) широкого наукового і суспільного резонансу, не стали предметом систематичного зацікавлення фахівців, що представляють інші сфери гуманітарного знання.

Активізація процесів дослідження спорту як соціального феномену в 60- 70-і роки ХХ ст., пов'язана з появою Міжнародного комітету соціології спорту, що був заснований в Женеві в 1964 р. Комітет знаходиться в "подвійному підпорядкуванні": є членом Міжнародної соціологічної асоціації і одночасно має ранг Спеціального комітету Міжнародної ради фізичного виховання і спорту (СИЕПС) - організації, що володіє консультативним "статусом А" при ЮНЕСКО.

Членами комітету на даний час є представники більше сорока країн. Комітет видає журнал "International Review for the Sociology of Sport". Періодичні видання з проблем соціології спорту здійснюють регіональні організації відповідного профілю (Північно-Американське "Review of Sport and Leisure").

Тема 6. Соціологія політики.

Головні чинники, що впливають на політичне життя та необхідні для дослідження політичного життя - влада, повноваження та держава.

УРЯД – це інструмент регулярного впровадження політики, рішень і державних справ через дії службовців політичного апарату.

ПОЛІТИКА – це способи, якими використовують владу, щоб вплинути на обсяг та зміст діяльності уряду. Сфера політики може виходити далеко за межі самих державних інституцій. Все політичне життя, в тому чи іншому розумінні, зосереджене навколо влади: хто її має, як її досягають і що з нею роблять.

Дослідження влади має для соціології фундаментальне значення. **ВЛАДА** – це спроможність окремих осіб або груп змусити інших рахуватися із своїми інтересами навіть за умови протидії інших сил. Влада є елементом майже всіх соціальних взаємовідносин, приміром, між працедавцем та працівником. Проте більшою мірою нас зараз цікавить вужчий аспект влади – влада уряду. У такі формі вона майже завжди йде у парі з ідеологією, яку використовують для виправдання дій тих, хто стоїть при владі. **ПОВНОВАЖЕННЯ** – це легітимне використання влади урядом. Легітимність означає, що особи, які перебувають у сфері урядових повноважень, погоджуються з цим. Отже, влада різниться від повноважень. Всупереч переконанням багатьох, демократія є не єдиним типом уряду, який вважається

легітимним. Диктаторські режими також можуть мати легітимність.

ДЕРЖАВА існує там, де політичний апарат уряду (такі інституції, як парламент або конгрес разом з цивільними службовцями) керує певною територією, а її повноваження спираються на юридичну систему та здатність застосовувати військову силу для втілення своєї політики. Всі сучасні суспільства є **НАЦІОНАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ**. Тобто система уряду претендує на конкретну територію, має формалізовані кодекси законів і підтримується командуванням збройних сил. Національні держави в різні часи в різних частинах світу (США – 1776 р., Чеська Республіка – 1993 р.), разом з тим їхні головні характеристики різко контрастують з ознаками держав у традиційних цивілізаціях. Це такі характеристики:

1. Суверенність. Території, якими керували традиційні держави, мали нечіткі кордони, рівень контролю з боку центрального урядубув досить низьким. Поняття суверенітету, тобто належність урядові повноважень над територією з чітко окресленими кордонами, в межах яких він є вищою владою, в ті часи було недоречне. Натомість усі національні держави є суверенними державами.

2. Громадянство. У традиційних державах більшість населення під владою короля не виявляло обізнаності чи інтересу стосовно своїх правителів. Підданці не мали й жодних політичних прав чи якогось впливу. Як правило, тільки панівні класи відчували свою належність до однієї політичної спільноти. Натомість у сучасному суспільстві більшість людей, які живуть у межах політичної системи, є громадянами і мають загальні права та обов'язки, усвідомлюють себе частиною нації. Хоча й існують політичні біженці або особи без громадянства, майже кожна людина у світі нині є членом певного національного політичного утворення.

3. Націоналізм. Національні держави асоціюються із розвитком націоналізму, який можна визначити як комплекс символів та переконань, що дає почуття належності до єдиної політичної спільноти. Так, людина відчуває гордість зі своєї належності до британського, американського, канадського чи українського народу. Напевно, люди завжди відчували якусь спорідненість з певними соціальними групами – своєю родиною чи релігійною громадою. Проте націоналізм з'явився тільки з розвитком сучасної держави. Він є найголовнішим виявом почуття ідентичності з чітко окресленою суверенною спільнотою.

Націоналістичні переконання не завжди вписуються у фізичні кордони, котрі сьогодні розмежовують території держав світу.

Практично всі національні держави утворилися із спільнот з різними світоглядами. Через це часто виникали місцеві націоналістичні течії, що протидіяли поглядам, що їх сповідують держави. Так, наприклад, у Канаді націоналістичні почуття серед франкомовного населення провінції Квебек є своєрідним викликом поняттю “канадськості”. Разом з тим, хоча зв’язок між національною державою та націоналізмом складний, обидві реалії почали існувати як складові одного й того самого процесу.

Слово “демократія” походить від грецького demos (люди) та kratos (правління). Отже, **ДЕМОКРАТІЯ за своїм головним значенням є політичною системою, в якій править народ**, а не монархи чи аристократи. Це звучить просто і однозначно, але в дійсності це не так.

Що таке народ?

Яка участь у правлінні дозволена народові?

Наскільки широким чи вузьким має бути масштаб правління?

Чи вільно комусь переступити закон, якщо на його думку, існуючі закони несправедливі?

Наприклад слово “народ” могло означати “білі люди”, “власники нерухомості”, “освічені люди” тощо. У деяких країнах трактування демократії обмежується політичною сферою, тимчасом як в інших країнах воно поширюється і на інші сфери суспільного життя.

Існують такі форми демократії як **безпосереднє народовладдя**, **представницька демократія**, у деяких сучасних державах ще шанують монархів, проте їхня реальна влада обмежена або взагалі відсутня (за виключенням Саудівської Аравії та Йордану). Країни, в яких виборці можуть вибирати з-поміж двох чи більше партій і де більшість дорослого населення має право голосувати називають **ліберальними демократіями** (Британія, Західноєвропейські країни, США, Японія, Австралія, Нова Зеландія). У деяких країнах “третього світу” (Індія), існують ліберально-демократичні системи. За спостереженням соціологів національні уряди не тільки справляють менший вплив на розв’язання глобальних проблем, але й разом з тим дедалі більше дистанціюються від життя більшості громадян. Через це довіра до уряду значною мірою похитнулася.

Політичну партію можна визначити як організацію, орієнтовану на здобуття легітимного контролю над урядом через процес виборів. Існує багато типів партійних систем. Панування двопартійної або багатопартійної системи значною мірою залежить від самої процедури виборів у певній країні. Як правило дві партії домінують у тій політичній системі, де вибори ґрунтуються на принципі “все дістається

переможцю”. Там, де вибори базуються на інших принципах, таких як пропорційне представництво, двопартійні системи зустрічаються рідше. У західноєвропейських країнах існують різні типи партійних організацій: деякі партії ґрунтуються на релігійній деномінації – соціал-кретъєн та Католицька народна партія (Бельгія); інші є етнічними партіями – Шотландська національна партія у Британії або Шведська народна партія у Фінляндії; є аграрні партії – “Центр” у Швеції, Швейцарська народна партія; екологічні партії- “Зелені” у Німеччині; багато консервативних партій – Республіканська партія у Франції, Консервативно-юніоністська у Британії; центристських Ліберальні демократи у Британії. Термін “ліві” вживається для позначення радикальних або прогресивних політичних груп, котрі схиляються до соціалізму; термін “праві” більше стосується консерваторів.

У деяких країнах лідер партії, що здобула більшість, або однієї з коаліційних партій автоматично стає прем’єр-міністром – найвищим державним службовцем країни. В інших випадках (США) вибори президента відбуваються окремо від виборів до головних представницьких органів. У країнах Заходу навряд чи можна знайти електоральну систему, яка б достеменно нагадувала іншу. У Німеччині члени Бундестагу обираються за системою, що поєднує правило “все дістається переможцеві” та принцип пропорційності, половина членів Бундестагу обирається на виборчих дільницях, інші 50% обираються згідно з пропорційною часткою голосів, одержаних у конкретних регіонах. З метою запобігти надмірному зростанню числа малих партій було запроваджено 5-відсоткову межу.

ДЕРЖАВА – політичний апарат, який керує певною територією і засновує свої повноваження на правовій системі та на здатності скористатися силою заради впровадження своєї політики.

Сучасні держави – національні держави, що існують переважно у формі конгресової або парламентської системи. Кожна спільнота набуває чітко вираженого характеру через асоціацію з її націоналізмом.

Утворення Європейського Союзу мало важливий вплив на всіх його держав –учасниць.

Тема 7. Соціологія сім’ї.

Сім’я - це один із найдавніших соціальних інститутів. Виникла сім’я в первісному суспільстві значно раніше класів, націй, держав. В усі часи сім’я була і залишається найважливішим соціальним

інститутом суспільства. Зміни, які відбуваються в сім'ї, змінюють її роль у суспільстві, впливають на його стан і розвиток. Тому кожне суспільство зацікавлене у стійкій, духовно і морально здоровій сім'ї. Взаємовідносини сім'ї із суспільством вивчає спеціальна соціологічна теорія соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї - галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

Об'єктом галузі є сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, а **предметом** - закономірності функціонування сімейно-шлюбних стосунків у соціальній системі.

При розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються: суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків; узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення за різноманітних економічних та культурних умов; вплив суспільних потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї;

причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї за тих чи інших умов; соціальний механізм зміни сімейних норм та цінностей; ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних та культурних умовах і т.д. Загалом, сім'ю як соціальний інститут аналізують тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Крім того, модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.

Дослідження сім'ї як малої соціальної групи орієнтується на вивчення умов формування, структури та етапів розвитку сучасної сім'ї; на розподіл обов'язків у сім'ї; причини та мотиви розлучень; умови життя сім'ї.

За класифікацією американського соціолога Г. Кристонсена соціологія сім'ї пройшла такі етапи становлення та розвитку:

- "перед дослідницький" етап (від античності до середини ХІХ ст.) - присвячений опису у фольклорі та художній літературі сімейних норм та традицій;
- етап "соціального дарвінізму" (друга половина ХІХ ст. - початок ХХ ст.) - вчені вивчали еволюцію сім'ї як соціального інституту, формували понятійний апарат соціології сім'ї;
- етап "спонтанної науки" (перша половина ХХ ст.) - характеризується накопиченням емпіричних даних щодо

різноманітних форм шлюбно-сімейних відносин;

- етап планомірної побудови теорій (із середини ХХ ст. до сьогодні) - характерна певна систематизація знань у дослідженнях шлюбу та сім'ї, спроби аналізу перспектив розвитку сім'ї.

Соціологія шлюбу та сім'ї як самостійна галузева теорія з'явилась у 1960-ті роки. У 70-ті роки А.Харчевим запропонована теоретична концепція, згідно з якою сім'ю потрібно розглядати у двох аспектах - як соціальний інститут та як малу соціальну групу. Такий підхід дозволив вченим вивчати мотиви, причини одружень та розлучень, динаміку сімейних відносин, згуртованість сім'ї. На початку 80-х років вчені зосереджують основну увагу на питаннях стилю життя сім'ї, емоційних відносинах подружжя, конфліктах, розподілу обов'язків, відносинах влади та авторитету, вихованню дітей в неблагополучних сім'ях, сексуальної та дошлюбної поведінки. Одночасно зменшується кількість публікацій присвячених репродуктивним функціям сім'ї, умовам життя сім'ї, трудовій діяльності жінок. Водночас мало уваги приділялось проблемам батьківства. У 1980-ті роки вчені поступово здійснювали перехід від вивчення сім'ї як соціального інституту (тобто відносин в рамках "сім'я - суспільство") до дослідження сім'ї як малої соціальної групи.

У 90-ті роки найбільш популярними стали теми пов'язані із репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподілом влади та обов'язків у сім'ї, девіантної поведінки, тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин тощо. Проблеми соціології сім'ї вивчають В. Піча, Б. Татенко, В. Зацепін, С. Войтович, Г. Ковтун, В. Рибаченко та інші.

Шлюб та сім'я: поняття, сутність, типологія

Слово "шлюб" бере початок від давньослов'янського "сьлюб" - урочиста обіцянка. "Слюбитись" - означає домовитись.

Шлюб – це добровільний, рівноправний союз між жінкою і чоловіком, спрямований на створення сім'ї. Шлюб - суспільно визнаний і санкціонований юридично, чи звичаєвим правом союз, який має на меті створення сім'ї, її легалізацію в суспільстві. Шлюб - це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється. Через шлюб суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки.

Відносини між подружжям регулюються сукупністю норм і санкцій інституту шлюбу. Останній є сукупністю соціальних норм, які санкціонують відносини між чоловіком та жінкою, систему

взаємних обов'язків та прав, істотних для функціонування інституту сім'ї. Шлюбні відносини між чоловіком та жінкою регулюються юридичними та культурними нормами. До юридично закріплених норм, зокрема, відносяться питання володіння майном, матеріальних обов'язків подружжя відносно одне одного, мінімального віку тощо. Згідно Сімейного кодексу України шлюбний вік для жінки встановлюється у 17, а для чоловіка - у 18 років. При цьому особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу, але за заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не припускається.

Законом передбачено й перелік людей, між якими шлюб не може укладатись. Зокрема, у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, а саме: 1) рідні (повнорідні і неповнорідні) брат і сестра; 2) двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; 3) усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Шлюб реєструється. Реєстрація проводиться урочисто та засвідчується свідоцтвом про шлюб. При оформленні шлюбу практикується укладення шлюбного контракту.

На відміну від писаних юридичних законів культурні норми є неписаними. Вони регулюють шлюбні відносини за допомогою моралі, традицій та звичаїв. До їх числа належать норми залицяння, шлюбного вибору, дошлюбної поведінки, виховання дітей, розподілу влади та обов'язків між подружжям тощо. Історії людства відомі наступні типи шлюбних відносин:

- **полігамія** - шлюбний союз більш як двох партнерів. Полігамія може бути реалізована у варіантах:

- полігінії* - один чоловік має двох і більше дружин;

- поліандрії* - одна жінка перебуває у шлюбі більше, ніж з одним чоловіком одночасно;

- **груповий шлюб** - притаманний первісному суспільству і санкціонує одночасне сімейне співжиття кількох чоловіків та жінок, які не створюють відокремлених подружніх пар;

- **моногамія** - шлюб між одним чоловіком та однією жінкою;

- **за вибором шлюбного партнера:**

- ендогамний* (шлюб між представниками однієї соціальної групи);

- екзогамний* (шлюб між представниками різних соціальних груп).

- **за мотивацією партнерів:** шлюб за коханням, за розрахунком та

за шаблоном. Останній укладається тоді, коли спрацьовує міркування "Всі мої однолітки одружуються, як би й мені не спізнитися".

- **за економічним критерієм:** рівний, нерівний (різниця у віці, прибутках між партнерами), калімний (викуп за наречену). Останній тип шлюбу існує у народів Азії та Африки.

- **гостьовий** - подружжя має дві квартири та живе окремо, відвідуючи один одного 2-3 рази на тиждень;

- **повторний шлюб** (вступ у шлюб з іншим партнером після розірвання попереднього шлюбу);

- **цивільний шлюб** - оформлений в органах державної влади без участі церкви;

- **ранній шлюб** - укладається між особами, які не досягли 17-18 років;

- **конкубінат** - зв'язок одруженого чоловіка із незаміжною жінкою, яка має від нього дітей;

- **свінгерство** - шлюбне утворення, що передбачає обмін дружинами та чоловіками.

Таким чином, шлюб - це своєрідний контракт, який укладається між трьома сторонами - чоловіком, жінкою та державою. У багатьох суспільствах держава лише здійснює юридичне укладання шлюбу, а його посвяту здійснює церква. При цьому посвята шлюбу перед церковним олтарем вважається найсильнішою формою зміцнення шлюбу. Разом з тим, укладаючи шлюб, держава не може визначати часові межі його існування, тобто через певний проміжок часу один із членів подружжя може виступити ініціатором розлучення. Останнє символізує свободу особистості.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до "оригіналу" моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

У зв'язку з тим, що сім'я є об'єктом вивчення різноманітних наук, у літературі існують різні її визначення. Сім'я - це суспільний інститут і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.

Основними ознаками сім'ї є шлюбні зв'язки; зв'язки спорідненості; спільний побут та спільний сімейний бюджет.

Сьогодні за різними підходами і критеріями вчені нараховують понад 40 типів і форм сімей. В сучасних умовах сім'ю характеризують:

1. За кількістю і характером сімейних пар, які проживають разом і ведуть спільне господарство, виховують дітей:

- **розширена** (складна) сім'я - складається із сімейних пар та дорослих дітей, які проживають разом;
- **нуклеарна** (проста) - складається з однієї сімейної пари, можливо, з дітьми.

2. За наявністю батьків:

- **повна сім'я** (є обидва члени сімейної пари);
- **неповна** (один із батьків виховує дітей);

3. За кількістю дітей:

- **бездітні**;
- **однодітні**;
- **малодітні** (дві дитини);
- **багатодітні** (троє і більше дітей).

4. За тривалістю, віком:

- **сім'я молодіжна** (тільки створилась, оформилась);
- **молода сім'я** (сім'я, яка зустрілась з першими несподіваними для них перешкодами).

- **сім'я, яка чекає дитину** (помітно змінюються відносини подружжя: дружина не залишається без уваги, з'являється надзвичайна турботливість один про одного);

- **сім'я середнього подружнього віку** (від 3-х до 10-и років подружнього життя). Найкритичніший, найвідповідальніший період в житті сім'ї: з'являється нудьга, одноманітність стереотипів у взаємовідносинах подружжя.

- **сім'я старшого подружнього віку** (10 - 20 років подружнього життя);

- **літня подружня сім'я** - сім'я, яка прожила не один десятироків спільно. Ця сім'я виникає після вступу в шлюб їх дітей, появи внуків.

5. За ієрархією влади:

- **патріархальна** (влада чоловіків);
- **матріархальна** (влада жінок);
- **еквалітарна** (рівність обох).

6. За типом головування в сім'ї:

- **егалітарні** (демократичні) - відзначаються особливою життєстійкістю і цілеспрямованістю, дружніми, міцними родинними зв'язками, де офіційної "голови сім'ї", як правило, не існує.

- **авторитарні** - між дорослими і дітьми встановлюються непрості

стосунки, в родині панує жорстокість; про гармонізацію взаємин батьків і дітей у таких родинах не може бути й мови.

7. За якістю взаємин і атмосфери в сім'ї:

- **благополучна;**
- **стабільна;**
- **нестабільна;**
- **дезорганізована.**

8. За характером розподілу домашніх обов'язків:

- **традиційна** (обов'язки в основному виконує жінка);
- **колективістська** (обов'язки виконують разом або по черзі).

9. За характером проведення вільного часу:

- **відкрита** (орієнтовані на спілкування та культурні заклади);
- **закрита** (орієнтовані на домашнє дозвілля).

10. За типом поселення:

- **міська;**
- **сільська.**

Сім'я не тільки задовольняє потреби людей, які створюють сімейний союз, а й виконує цілу низку соціальних функцій. І тому є невід'ємною частиною соціальної структури суспільства. Функції сім'ї:

1) **репродуктивна функція** - дітонародження, відтворення населення;

2) **виховна функція** - включає виховання батьками молодого покоління на основі збереження та передачі молоді основних духовних та культурних цінностей, трудових навичок;

3) **функція соціалізації;**

4) **господарсько-побутова** функція - пов'язана із підтримкою на належному рівні господарських та побутових умов для підтримання фізичного здоров'я членів сім'ї, догляд за дітьми;

5) **економічна функція** - передбачає накопичення матеріальних благ одними членами сім'ї для інших у випадку непрацездатності чи у зв'язку з іншими причинами;

6) **комунікативна функція** - в ході реалізації якої відбувається задоволення потреб людини в спілкуванні на основі взаєморозуміння та підтримки, в ізоляції, в усамітненні;

7) **регулятивна функція** - моральна регламентація поведінки членів сім'ї у спілкуванні один з одним та з іншими людьми;

8) **функція взаємодопомоги** - пов'язана з роллю сім'ї в наданні необхідної допомоги членам своєї родини та іншим людям чи соціальним групам;

9) *дозвільна функція* - передбачає задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля.

Сім'я впродовж життя проходить декілька якісно різних стадій, послідовність яких складається у сімейний, або життєвий цикл сім'ї. Під циклом потрібно розуміти період від створення до розпаду сім'ї. При їх виділенні соціологами, як правило, використовуються критерії тривалості шлюбу та особливості функціонування сім'ї. У зв'язку з цим соціологи пропонують різні класифікації життєвого циклу сім'ї відповідно до критеріїв, що лежать в основі такої класифікації. Дж. Бернард та Л. Томпсон пропонують типологію з восьми стадій, кожна з яких відрізняється тривалістю, інтенсивністю та змістом:

- 1) початок сім'ї, одружена пара без дітей, триває близько 2 років;
- 2) народження дітей та догляд за ними - приблизно 2,5 роки;
- 3) сім'я з дітьми-дошкільниками (до 6 років) - приблизно 3,5 років;
- 4) сім'я з дітьми-школярами (від 6 до 13 років) - приблизно 7 років;
- 5) сім'я з підлітками (від 13 до 20 років) - приблизно 7 років;
- 6) сім'я, де починають одружуватись діти та залишають батьків - приблизно 6,5 років;
- 7) "порожнє гніздо", до моменту виходу подружжя на пенсію - приблизно] 3,5 років;
- 8) літня сім'я (вихід на пенсію, до моменту смерті подружжя) - 16 та більше років.

У середньому до 75-річного віку розпадаються всі шлюби. При цьому 23% - у результаті смерті дружини, 53% - смерті чоловіка, 24% розлучення.

Протягом життєвого циклу відбувається зміна сімейних ролей: змінюється їх розподіл, одні ролі зникають, а інші з'являються, переходять від одного члена сім'ї до іншого. Багато соціальних ролей зберігається впродовж всього циклу, але змінюються зміст та зовнішні прояви. Наприклад, спочатку роль матері полягає у контролі та опіки над дітьми, що пізніше змінюється на роль порадики та партнера. Коли у дітей з'являється власне особисте життя і вони менше звертаються за порадою до батьків, останні сприймають зміну їх поведінки як ознаку відчуження, хоча на справді це не так: просто змінюються ролі та моделі поведінки.

Основні мотиви розлучень можна поділити на три типи:

1 - мотиви, обумовлені дією соціально-економічних факторів: матеріальний розрахунок при укладанні шлюбу, часті відрядження одного з членів подружжя, незадоволеність житловими і побутовими умовами, засудження чоловіка або дружини з позбавленням волі на тривалий термін;

2 - мотиви, обумовлені соціально-психологічними факторами: відмінності у потребах, інтересах, цілях, втручання третіх осіб, несхожість характерів, необґрунтовані ревності, нова любов, зрада;

3 - мотиви соціально-біологічного характеру: пияцтво та алкоголізм подружжя, подружня невірність, хвороби, психічне захворювання, нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей, велика різниця у віці, дійсна і уявна сексуальна несумісність.

Жінки найчастіше основною причиною розлучення вважають матеріальні труднощі та пияцтво, а чоловіки - нове захоплення, несумісність та одноманітність сімейного життя. Молодь найчастіше вбачає причину розлучення у несумісності характерів, появу нової любові, зраду та буденність сімейного життя.

Розлучення як соціальний феномен приводить до складних і численних наслідків і виявів деформації у життєдіяльності сім'ї. Проте, не менш важливою проблемою для соціально-психологічного аналізу є вивчення ситуації перед розлученням. З одного боку, вона характеризується наростанням конфліктності взаємостосунків, зниження рівня задоволеності сімейним життям, послабленням сімейної згуртованості; з іншого – зростанням зусиль сім'ї, спрямованим на збереження сімейного життя.

Наслідки розлучень для дорослих бувають різними. Для одних людей розлучення перетворюється у серйозну життєву кризу, викликає стрес та депресію, для інших - це початок змін на краще. Однак, розлучення завжди негативно позначається на емоційному благополуччі людини, стані її здоров'я; породжує серйозні юридичні проблеми; ускладнює економічне становище членів колишнього подружжя; змінює відносини з найближчим соціальним оточенням; загострює проблеми, пов'язані з виконанням батьківських прав та обов'язків. Відомо, що розлучені люди частіше хворіють та схильні до суїцидів ніж ті, що перебувають у шлюбі. Особливо важко молодим матерям та жінкам старшого віку: вони змушені шукати нові джерела прибутків для утримання сім'ї, змінювати стиль життя та власні звички. Молоді люди легше переносять наслідки розлучень,

швидше досягають стану емоційної рівноваги і звикають до нового стилю життя. У них кращі перспективи для укладення повторного шлюбу.

Негативними є наслідки розлучень і для дітей, оскільки діти зазвичай хочуть мати і маму і тата. У багатьох дітей виникає почуття провини, жалю. Особливо гостро ці почуття можуть проявлятися під час вступу одного з батьків у повторний шлюб.

Протягом багатьох років чітко визначаються шлюбостійкі й нешлюбостійкі регіони України. Наприклад, найміцніші сім'ї живуть у Закарпатській, Львівській, Волинській та Рівненській областях. Водночас у Черкаській області на один, шлюб припадає 1,2 розлучення, а в Луганській і Миколаївській областях вони становлять 56% від кількості шлюбів.

С. Кратохвіл виділяє чотири кризові періоди. Перший період припадає на перший рік подружнього життя та характеризується конфліктами адаптації один до одного, коли два "Я" перетворюються в одне "Ми". Другий період пов'язаний з появою дітей: погіршуються можливості професійного зростання; менше часу залишається для захоплень, хобі; можуть виникати протиріччя між батьками з проблем виховання дитини. Третя криза співпадає із середнім подружнім віком, який характеризується конфліктами одноманітності. Четвертий період конфліктності у відносинах подружжя настає після 18-24 років спільного життя та пов'язаний з відчуженням від сім'ї дітей.

Тема 8. Соціологія молоді.

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на перехресті різних наук. Соціологія, відносить ці проблеми до найважливіших. Соціальний портрет молоді формуються під впливом різноманітних суспільно-політичних, соціальних чинників, соціологія виявляє непересічний інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості - це одна із провідних у соціології. Вирішення багатьох проблем молоді залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення професійну мобільність тощо. Не

менш актуальними є проблеми здоров'я, освіти молоді, спілкування її з дорослими і однолітками.

Для вивчення молодіжних проблем, потрібен глибокий системний аналіз стану молоді, чим покликана займатися соціологія молоді.

Молодь - це суспільна диференційована соціально- демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні тощо властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси, на відміну від представників старших поколінь і вікових груп, знаходяться в стані формування і становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності.

Соціологія молоді - галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях - загальнометодологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів. На перших двох рівнях відбувається науководостовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління. Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем - значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство ждало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

В Україні склалася подібна ситуація, хоча причини цього дещо інші: насамперед нехтування реальними молодіжними проблемами у колишньому Радянському Союзі, недостатня увага до них в сучасних умовах; «нормативний» підхід до вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі, який панував у суспільних науках, коли певні прогресивні вияви, явища, притаманні окремим прошаркам молоді, приписувались усій молоді країни; розгляд молоді винятково як об'єкта впливу з боку соціальних інститутів. Це спричинило недорозвинутість теоретичних засад соціології молоді, особливості соціологічних досліджень молодіжних проблем на сучасному етапі.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;
- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді - молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Функціями соціології молоді є:

- *методологічна* - забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;

- *теоретико-пізнавальна* - полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;

- *прогностична* - виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;

- *практична* - пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;

- *управлінська* - реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямками, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками. Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей. Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодої людини,

засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності.

Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ.

Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

Основні поняття соціології молоді:

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації. Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації.

Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудова, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові

межі молоді: 11-25, 15-28, 16-24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою - 35 років. В основу цієї точки зору (14-35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загальноприйнятих у 60-70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого - розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Осовський, Л. Шпак, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба, Д. Зюзін) тощо.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність»), потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Предметом наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів та потреб молодих людей. На думку багатьох учених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є нетерпимішою, гостріше реагує на суперечності дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше засвоює нове. Її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старших за віком, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, проте значно менше, ніж у дорослому віці, турбують безпека близьких і відповідальність за них.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англійській

соціологічній, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність - це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11-12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш уживаний термін «тінейджер» - юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напрямку моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25-30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Серед методів дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини. Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідних установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще йдосі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямами аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

Теми рефератів

1. Соціально-економічні проблеми як предмет економічної соціології.
2. Організація соціально-економічних досліджень.
3. Зв'язок економічної соціології з іншими науками.
4. Співвідношення понять індивід, індивідуальність, особистість.
5. Природне і соціальне в людині.
6. Роль соціалізації у становленні особистості.
7. Соціальний статус і система соціально-функціональних ролей особистості.
8. Ієрархічна теорія потреб А.Маслоу.
9. Вплив цінностей особистості на її соціальну активність.
10. Соціальні регулятори поведінки людини.
11. Поняття культури та його еволюція у ХХ ст..
12. Культура внутрішньо індивідуальна і зовнішня, суспільна: грані взаємодії.
13. Культура спілкування у студентському середовищі та основні вимоги до неї.
14. Сучасна «масова культура» та її негативний вплив на свідомість і формування естетичних смаків у людини.
15. Субкультури, проблеми їх співвідношення.
16. Проблеми культурного відродження в Україні.
17. Історія розвитку освіти як соціального інституту.
18. Альтернативні освіта за сучасних умов.
19. Гуманітаризація та гуманізація освіти на сучасному етапі.
20. Характеристика системи освіти в Україні.
21. Політична соціалізація особи.
22. Поняття об'єднань громадян в соціології політики.
23. Етнонаціональний розвиток сучасної України: стан, проблеми, перспективи.
24. Соціологія релігії як спеціальна соціологічна теорія.
25. Місце соціології релігії в комплексі релігієзнавчих дисциплін.
26. «Молодіжна» релігія у сучасному суспільстві.
27. Сучасна релігія та перспективи родини.
28. Соціологічні дослідження шлюбу та сім'ї в Україні.
29. Проблеми сучасної студентської сім'ї.
30. Соціальні проблеми стосунків між поколіннями.
31. Проблеми стійкості шлюбу.
32. Основні теорії сім'ї.

33. Соціологія молоді як спеціальна соціологічна теорія.
34. Молодь: Поняття та основні напрями досліджень.
35. Соціалізація молоді як соціальна та соціологічна проблема.
36. Стратегії входження молоді в суспільне життя.
37. Молодіжна субкультура: поняття, напрями досліджень.
38. Основні проблеми сучасної української молоді.
39. Державна молодіжна політика і соціологія молоді: особливості і напрями взаємодії.
40. Предмет вивчення соціології екології.
41. Поняття вільного часу, його структура та елементи.
42. Поняття громадської думки, її соціальна природа, зміст та сутність.
43. Основні шляхи і засоби формування громадської думки в сфері фізичної культури та спорту.
44. Значення громадської думки в подоланні шкідливих звичок.

Контрольні питання:

1. Розкрийте особливості економічної соціології як спеціальної соціологічної теорії.
2. Проаналізуйте соціальні функції економіки.
3. Поясніть співвідношення економіки з іншими соціальними інститутами.
4. Охарактеризуйте основні категорії, поняття соціології праці та зайнятості.
5. Структура та форми трудової поведінки.
6. Зміст, структура та функції трудової мотивації, її компоненти.
7. Механізми регуляції трудової поведінки.
8. Особистість як предмет соціологічного аналізу.
9. Соціалізація як процес становлення і розвитку особистості.
10. Етапи розвитку гри М.Партен.
11. Теорія розвитку дитини З.Фройда.
12. Теорія розвитку дитини Ж.Піаже.
13. Теорія розвитку дитини Дж.Міда.
14. Культура як соціальне явище, функції культури.
15. Культурні універсалії, культурна ідентичність та етноцентризм.
16. Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.
17. Освіта як соціальний інститут суспільства: функції, принципи, цілі.
18. Охарактеризуйте концепцію безперервної освіти.
19. Освіта і соціалізація особистості.
20. Теорія навчання Бернстайна.
21. Теорія навчання Баулеса і Гінтіса.
22. Теорія навчання Іліча.
23. Предмет вивчення соціології виховання.
24. Об'єкт, предмет та функції соціології політики.
25. Типологія політичних рухів.
26. Класифікація політичних партій.
27. Обґрунтуйте відмінність між термінами «етнос», «народність», «нація».
28. Етнонаціональний розвиток сучасної України: стан, проблеми, перспективи.
29. Релігія як соціальний інститут: сутність, функції та форми організації.
30. Історичні типи релігійних вірувань.

31. Тенденції розвитку релігії в сучасному суспільстві.
32. Сім'я як соціальний інститут.
33. Сутність, структура та основні функції сім'ї.
34. Соціальні проблеми сім'ї та основні тенденції розвитку сучасної сім'ї.
35. Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді.
36. Основні поняття та категорії соціології молоді.
37. Складові елементи системи «суспільство-природа» і механізм їх взаємодії.
38. Поняття вільного часу, його структура та елементи.
39. Основні шляхи і засоби формування громадської думки всфері фізичної культури та спорту.
40. Предмет і об'єкт соціології фізичної культури та спорту.
41. Значення і місце фізичної культури у формуванні здорового способу життя людини.

ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: ХНУ, 2007. – 314 с.
2. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студ. ВНЗ: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
3. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
4. Болотіна Є.В., Мішура В.Б. Соціологія: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 128 с.
5. Головатий М.Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 304 с.
6. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
7. Дворецька Г.В. Соціологія праці: Навч. посіб. – К., 2001.
8. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: НЕУ, 2002. – С. 347-428.
9. Етносоціологія: Навч. посіб. / За ред. В. Євтуха. – К.: Вид-во УАННП Фенікс, 2003. – 208 с.
10. Іванов В.Ф. Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. – К., 1999.
11. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
12. Козловець Є.А. Соціологія: Словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 327 с.
13. Культура-суспільство-особистість: Навч. посіб. / За ред. Л.Скокової. – Ін-т соціології НАН України, 2006. – 396 с.
14. Лукашевич М.П. Соціологія економіки. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.
15. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 292 с.
16. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: 2007. – 304 с.
17. Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки: Навч. посіб. – К.: Вид. дім «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – 186 с.
18. Павличенко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2000.
19. Піча В.М. та ін. Соціологія. – К., 1996.
20. Піча В.М. Соціологія вільного часу. – Львів, 1993.

21. Піча В.М., Стеблич В.А. Соціологія політики. – Львів, 1994.
22. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К., 2000. – С. 186-234.
23. Полторак В.А. Соціологія: основи соціології праці та управління. – К., 1992.
24. Ратушна Г. Соціологія (матеріали курсу лекцій). Навчальний посібник. Видання 2-е, доп. і перероб. – Тернопіль, 1999. – 148 с.
25. Серода В.В. Етносоціологія: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
26. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
27. Соціологія. Курс лекцій / В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й.Черниш та ін./ За ред. В.М.Пічі. – К., 1996.
28. Соціологія: Підручник / За загальною ред. Проф. В.П.Андрющенка, проф. М.І.Горлача. – Харків – Київ, 1998.
29. Соціологія праці та управління: термінологічний словник-довідник / Відп. Ред.. В.А. Полторак. – К., 1993.
30. Соціологія: Навч. посіб. / За ред.. С.Макеєва, К.: Знання, 2005. – 455 с.
31. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
32. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії / За ред.. В.Пічі. – К.: Каравела; Новий світ- 2000, 2002. – 480 с.
33. Танчин І.З. Соціологія: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
34. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Л.: Кальварія, 2004. – 544 с.
35. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
36. Юрій М.Ф. Соціологія культури. – К.: Кондор, 2006. – 304 с.
37. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

Допоміжна:

1. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В.Морозов. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

2. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурда Р.С. Основи загальної екології. – К., 1993.
3. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм / Пер. з англ. О.Рябов. – Л.: Кальварія, 2006. – 280 с.
4. Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг (1992-2006). – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 226 с.
5. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н.Климчук. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Пер. з англ. Г.Касьянов. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
7. Герасіна Л.М. Оновлення сучасної вищої школи в контексті глобальних проблем освіти. – Харків, 1994.
8. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
9. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А.Орган. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
10. Закон України про вищу освіту // Освіта України. – 26 лютого 2002 р. - №17.
11. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – №33. – 23 квітня 2002.
12. Злобіна О., Тихонович Вс. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238 с.
13. Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: Еволюція дослідницьких програм. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.
14. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005: Соціологічний моніторинг. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 157 с.
15. Соціальний ареал життя особистості / За ред. М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 400 с.
16. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2006. – Вип. 9. – 360 с.
17. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2007. – Вип. 10. – 428 с.
18. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. за наук. ред. В.Хмелька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 559 с.

19. Статистичний щорічник України за 2006 р. – К.: Консультант, 2007. – 551 с.
20. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. – К., 2002.
21. Україна модерна. Спеціальний випуск 2007. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я.Грицака, А.Портнова, В.Сусака. – К.: Критика, 2007. – 357 с.
22. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / За ред. І.Когути. – К.; Л.: Вид-во «Мс», 2007. – 336 с.
23. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва; Пер. з англ. А.Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 362 с.
24. Українське суспільство 1994-2005: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 653 с.
25. Українське суспільство 1992-2006: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 578 с.
26. Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 520 с.
27. Український соціум: Інтеграція інтелектуального потенціалу / За ред. В.Врублевського. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 396 с.
28. Чепурко Г. Зайнятість населення України: Зміни і тенденції. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 411 с.
29. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з франц. Р.Мардер. – Х.: Фоліо, 2007. – 223 с.
30. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: Соціологічний вимір культури. – К.: І-нт соц. та культ. зв'язків ім. св. Княгині Ольги, 2005. – 248 с.
31. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2008. – 794 с.
32. Abel T. Podstawy teorii sociologiczney. - Warszawa, 1997.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3.

МЕТОДИКА І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сутність і типологія соціологічного дослідження. Структура програми соціологічного дослідження. Основні методи збирання соціологічної інформації. Сутність аналізу соціологічної інформації. Соціальні показники, їх вимірювання. Прогнозування соціальних явищ та процесів.

Мета: Сформувати знання про соціологічні дослідження, їх роль і місце в структурі соціології. Охарактеризувати класифікацію соціологічних досліджень, їх функції та етапи. Розкрити методику, техніку та процедуру соціологічного дослідження, його мету і завдання. Сформувати уявлення про програму соціологічного дослідження, її призначення та складові частини. Розкрити особливості адекватного застосування методів збору соціологічної інформації. Розкрити суть застосування вибіркового методу у соціологічному дослідженні. Сформувати уявлення про методи аналізу та обробки соціологічної інформації. Визначити специфіку проведення соціологічних досліджень у сфері фізичної культури та спорту.

Завдання:

1. Охарактеризувати соціологічні дослідження, їх роль і місце в структурі соціології.
2. Визначити класифікацію соціологічних досліджень.
3. Розкрити функції соціологічних досліджень.
4. Охарактеризувати етапи соціологічних досліджень.
5. Розкрити методику, техніку та процедуру соціологічного дослідження.
6. Розкрити мету та завдання соціологічного дослідження.
7. Охарактеризувати програму соціологічного дослідження, її призначення та складові частини.
8. Охарактеризувати методологічний розділ програми соціологічного дослідження.

9. Охарактеризувати методичний розділ програми соціологічного дослідження.

10. Розкрити застосування вибіркового методу у соціологічному дослідженні.

11. Охарактеризувати репрезентативність вибірки.

12. Визначити надійність вимірювання соціальних характеристик.

13. Охарактеризувати методи збору соціологічної інформації.

14. Визначити особливості застосування методів збору соціологічної інформації.

15. Охарактеризувати методи аналізу та обробки соціологічної інформації.

16. Розкрити значення, впровадження та застосування результатів соціологічних досліджень до розв'язання сучасних соціальних проблем.

ТЕМИ ТА КОРОТКИЙ ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види, етапи. Соціологічні дослідження, їх роль і місце в структурі соціології. Класифікація соціологічних досліджень, їх функції, види, етапи. Методика, техніка та процедура соціологічного дослідження, його мета і завдання. Програма соціологічного дослідження, її призначення та складові частини.

Тема 2. Вибірка у соціологічному дослідженні. Застосування вибіркового методу у соціологічному дослідженні. Генеральна та вибіркова сукупність. Репрезентативність вибірки. Помилки вибірки. Системні та випадкові помилки вибірки. Типи та різновиди вибірки. Сутність вибірових досліджень у практиці фізкультурно-спортивного руху.

Тема 3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації. Методи збору соціологічної інформації, особливості їх застосування: аналіз документів і спостереження в соціології, опитування як метод збору соціологічної інформації, експеримент у соціологічному дослідженні. Обробка та аналіз соціальної інформації. Прогнозування соціальних явищ та процесів. Специфіка проведення соціологічних досліджень у сфері фізичної культури та спорту.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види, етапи. Соціологічні дослідження, їх роль і місце в структурі соціології. Класифікація соціологічних досліджень, їх функції, види, етапи. Методика, техніка та процедура соціологічного дослідження, його мета і завдання. Програма соціологічного дослідження, її призначення та складові частини. Значення програми в конкретно-соціологічному дослідженні. Поняття проблеми, предмету та об'єкту дослідження. Визначення мети і завдань у соціологічному дослідженні. Гіпотеза у соціологічному дослідженні. Теоретичне та емпіричне уточнення понять. Програма як теоретична розробка підходів та шляхів вирішення конкретної проблеми у галузі фізичної культури та спорту.

Тема 2. Вибірка у соціологічному дослідженні. Застосування вибіркового методу у соціологічному дослідженні. Генеральна та вибірка сукупність. Репрезентативність вибірки. Помилки вибірки. Системні та випадкові помилки вибірки. Типи та різновиди вибірки. Сутність вибірових досліджень у практиці фізкультурно-спортивного руху.

Тема 3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації. Методи збору соціологічної інформації, особливості їх застосування: аналіз документів і спостереження в соціології, опитування як метод збору соціологічної інформації, експеримент у соціологічному дослідженні. Обробка та аналіз соціальної інформації. Прогнозування соціальних явищ та процесів. Специфіка проведення соціологічних досліджень у сфері фізичної культури та спорту.

Тема 4. Обробка та аналіз соціальної інформації. Опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів. Підсумковий документ аналізу соціологічної інформації. Формулювання практичних рекомендацій, шляхи їх реалізації. Специфіка проведення соціологічних досліджень у сфері фізичної культури та спорту.

ТЕМИ ТА ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Програма соціологічного дослідження. Методико-процедурний розділ програми. Стратегічний план дослідження, його різновиди. Обґрунтування методів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації. Характеристика робочого плану дослідження сучасних проблем фізичної культури та спорту та його структурних елементів.

Тема 2. Аналіз документів як метод соціологічного дослідження. Визначення документу в соціології. Класифікація документів. Проблема надійності та достовірності документів та техніка їх відбору. Загальні та спеціальні методи аналізу документів. Контент-аналіз документів, його сутність та місце у соціологічному дослідженні. Місце аналізу документів серед інших методів дослідження практики використання у галузі фізичної культури та спорту.

Тема 3. Опитування у соціологічному дослідженні. Загальна характеристика опитування як методу отримання первинної соціологічної інформації. Анкетування у соціологічному дослідженні: різновиди та особливості. Соціологічна анкета та техніка її створення. Вимоги до питань анкети. Інтерв'ю у соціологічному дослідженні, його специфіка. Види інтерв'ю, його етапи. Співвідношення анкети та інтерв'ю у соціологічному дослідженні фізкультурно-спортивної галузі. Метод експертних оцінок та умови його застосування. Суть та особливості соціометричного опитування. Основні вимоги до складання соціометричної анкети.

Тема 4. Спостереження та експеримент у соціологічному дослідженні. Визначення та загальна характеристика спостереження та експерименту як методів збору первинної соціологічної інформації. Особливості проведення спостереження та експерименту. Проблема надійності та достовірності спостереження та експерименту. Особливості методів спостереження та експерименту при вивченні сучасних проблем фізичної культури та спорту.

Тема 5. Соціальні показники, їх вимірювання. Природа соціального показника. Основні методологічні принципи обґрунтування соціальних показників. Соціальні показники, соціальні індикатори, соціальні норми та нормативи. Проблеми вимірювання соціальних показників. Проблема обґрунтування зв'язку між

показниками та властивостями, що досліджуються у сфері фізичної культури та спорту.

Тема 6. Прогнозування соціальних явищ та процесів.
Методологічні основи передбачення майбутнього. Методи соціологічного прогнозування.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Тема 1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види, етапи.

Соціологічне дослідження - система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище чи процес.

Соціологічні дослідження поділяються:

За метою:

Фундаментальні дослідження - встановлення і аналіз соціальних тенденцій, вирішення найскладніших проблем суспільства.

Прикладні дослідження - вивчення конкретних об'єктів. За витратами часу:

Довгострокові (3 і більше років); **Середньострокові** (6 міс.-3 р.);

Короткострокові (2-6 міс);

Експрес-дослідження (1-2 тиж. - 1-2 міс).

За системою вибору одиниць об'єкта:

Монографічні – спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів.

Суцільні – обстежуються усі без винятку одиниці об'єкта (проводять рідко, оскільки потребують великих витрат часу та ресурсів).

Вибіркові дослідження - обстежують лише частину об'єкта. За глибиною аналізу соціологічні дослідження поділяються на:

Розвідувальне (пошукове, пілотажне) - найпростіший вид соціологічного аналізу, який дозволяє розв'язувати обмежені завдання: випробування методичних документів, уточнення мети, гіпотези, завдань. Випереджає глибоке вивчення проблеми. Доцільне у випадках, коли проблема вивчена недостатньо або постає вперше. Дозволяє отримати оперативну соціологічну інформацію.

Описове дослідження - більш складний вид соціологічного аналізу. Отримують емпіричну інформацію, яка дає відносно цілісне уявлення про соціальне явище, що вивчається. Проводиться у випадку, коли об'єкт аналізу відносно велика сукупність, що

відрізняється різними характеристиками. Виділення в структурі об'єкта відносно однорідних груп дає можливість оцінити характеристики, виявити наявність або відсутність зв'язків між ними. Застосовується один або кілька методів збору соціологічної інформації.

Аналітичне дослідження - найскладніший вид соціологічного аналізу. Дозволяє не лише описати елементи явища чи процесу, а й виявити причини, які лежать в його основі. Головне завдання - пошук причинно-наслідкових зв'язків.

Від кількості повторень соціологічні дослідження поділяються:

Разове дослідження - дає інформацію про стан об'єкта аналізу, кількісні характеристики явища або процесу в момент його вивчення (статична інформація). Дає зріз характеристик об'єкта, проте не дає відповіді на питання щодо тенденцій його змін в часі.

Повторне дослідження - дослідження одного або різних контингентів, що проводяться кілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах. Головне - співставленість досліджень.

Повторні дослідження поділяються на:

Трендові дослідження - здійснюються на аналогічних вибірках або в межах однієї генеральної сукупності з інтервалами у часі з метою аналізу змін на рівні певної групи або сукупності. Розрізняють:

когортні тренди - об'єкт дослідження певна вікова група, що залишається постійно в повторних дослідженнях;

історичні тренди - об'єктом дослідження є вікова група, що обстежується через певні проміжки часу. Постійною залишається вікова група, а когорта і час проведення обстежених змінюється.

Панельне дослідження - обстежуються одні і ті ж люди через однакові часові інтервали (кількість років, за умов здійснення на них соціального впливу).

Лонгітюдне дослідження - момент повторення визначається з врахуванням генези сукупності, що вивчається, тобто з досягненням сукупністю певної стадії свого розвитку.

КСД має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Підготовчий етап - уточнення теми дослідження, мети та завдань, розробка програми дослідження, встановлення вибірки,

розробка та тиражування методичних документів, визначення методів дослідження, складання графіків роботи тощо.

Етап збору первинної соціологічної інформації (польовий) - збір неузагальнених відомостей: записи дослідника, виписка з документів, окремі відповіді респондентів. *Польовий етап* означає, що дослідник переходить до збирання фактичних даних з обраної проблематики в реальних умовах.

Фактичні дані можна отримати шляхом застосування відповідних методів:

- ◆ спостереження;
- ◆ аналізу документів;
- ◆ опитування;
- ◆ соціального експерименту.

Етап підготовки і обробки інформації - перевірка та упорядкування інформації за допомогою ЕОМ. Процес обробки даних соціологічного дослідження включає такі етапи:

- ◆ кодування отриманої інформації;
- ◆ введення інформації в комп'ютер;
- ◆ перевірка введених даних;
- ◆ обчислення та аналіз результатів.

Аналіз інформації і підготовка підсумкових документів (заключний етап) - формування висновків відносно сформульованих гіпотез, виявляються соціальні зв'язки, тенденції, протиріччя, нові соціальні проблеми, здійснюється підготовка наукового звіту за підсумками дослідження, формулюються висновки та рекомендації щодо розв'язання проблеми, вивченню якої й було присвячено дослідження. Аналіз даних передбачає побудову таблиць, обчислення статистичних показників, перевірку гіпотез, побудову нових ознак тощо. Первинні дані упорядковуються різними статистичними методами, наприклад:

- ◆ групування;
- ◆ обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів;
- ◆ кореляційний.

Отримані при соціологічному дослідженні дані потребують *інтерпретації*- перетворення соціологічної інформації з числових показників у логічну форму, тобто в конкретні характеристики об'єкта дослідження. На цьому ж етапі здійснюється формулювання практичних рекомендацій, які визначаються темою та цілями дослідження.

Завершенням соціологічного дослідження є складання звіту.

Програма конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження – це єдність теоретичного та емпіричного етапів аналізу різних сторін соціальної реальності. Науковий аналіз проблем потребує відповідної підготовки для забезпечення надійності та достовірності отриманих в результаті дослідження даних.

Починається соціологічне дослідження з розробки програми, яка визначає логічну послідовність науково - аналітичної роботи творчого колективу.

Зміст та структура програми залежать від головної мети дослідницької діяльності. З цієї точки зору виділяють два різновиди досліджень:

- ◆ *теоретико-прикладні дослідження*, мета яких – сприяння розв'язанню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вирішення та пояснення;

- ◆ *прикладні дослідження*, завдання яких – визначення конкретних дій щодо практичного вирішення визначених соціальних проблем.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретично - методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження.

У процесі розробки програми вирішуються питання визначення об'єкта, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації.

Програма складається з двох частин:

- ◆ **теоретико-методологічний розділ;**

- ◆ **організаційно-методичний розділ.**

Теоретико-методологічний розділ програми містить:

- ◆ формулювання проблеми, визначення об'єкта та предмета дослідження;

- ◆ визначення мети та завдань дослідження;

- ◆ уточнення та інтерпретацію основних понять;

- ◆ попередній систематичний аналіз об'єкта дослідження;

- ◆ розробку робочих гіпотез.

Організаційно-методичний розділ містить:

- ◆ стратегічний план дослідження;

- ◆ обґрунтування вибірки;

- ◆ визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Доповненням програми є робочий план, в якому впорядковуються етапи роботи, терміни проведення дослідження, визначаються необхідні матеріальні та людські ресурси тощо.

Програма дослідження має виконувати такі функції:

- ◆ методологічну;
- ◆ методичну;
- ◆ організаційну.

Методологічна функція програми передбачає чітке окреслення наукової проблеми, визначення мети та завдань дослідження.

Методична функція полягає у розробці процедури дослідження, визначенні методів збору та аналізу інформації.

Організаційна функція виявляється у організації роботи колективу соціологів, визначенні та розподілі функцій, формах контролю за ходом дослідження.

Успіх соціологічного дослідження залежить від того, наскільки ретельно розроблена програма. *Теоретико-методологічний* розділ починається з формулювання проблеми дослідження, визначення об'єкта та предмета соціологічного пізнання. Вирішенню цього завдання сприяє аналіз *проблемної ситуації*, яку можна визначити як протиріччя між знанням про потреби людей в тих чи інших діях та незнанням про шляхи, методи та засоби реалізації цих дій.

Результатом аналізу проблемної ситуації є формулюванні *теми* дослідження, в якій обов'язково визначається конкретний *об'єкт* дослідження. Це може бути соціальний процес, соціальні групи, взаємовідносини, явища.

Об'єкт соціологічного дослідження - це те, на що спрямований процес пізнання.

Предмет дослідження - це найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору якості, особливості відношення об'єкту, які потребують безпосереднього вивчення.

Мета дослідження - це той кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення

Мета дослідження та його гіпотези визначають *тип та способи* вибірки.

При дослідженні за розвідувальним планом вимоги до вибірки не дуже суворі.

У цьому випадку відбір одиниць спостереження на об'єкті визначається за простим правилом: виділяють полярні групи за

суттєвими для аналізу критеріями. Чисельність таких несистематичних вибірок не визначається. Все залежить від якості отриманої інформації. Спостереження або опитування проводяться доти, доки отриманої інформації не буде досить для формулювання гіпотез. Склад та обсяг вибірки не фіксується заздалегідь, а визначається досвідом у процесі розвитку дослідження. Інші два типи досліджень потребують *репрезентативної вибірки*. Вимоги репрезентативності вибірки означають, що, за визначеними параметрами, склад обстежуваних у дослідженні повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Важливим етапом в організації соціологічного дослідження є *розробка інструментарію*, тобто перехід від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображуються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженні та ін. Ці показники повинні бути доступні спостереженню та вимірюванню і відбивати різноманітні соціально - психологічні характеристики об'єкта.

Розробляючи інструментарій, готують інструкції з проведення польового етапу соціологічного дослідження.

Гіпотеза у конкретному соціологічному дослідженні

Важливим складовим елементом теоретико - методологічного розділу програми конкретного соціологічного дослідження є *розробка та формулювання робочих гіпотез*.

Гіпотеза – це обґрунтоване наукове припущення для пояснення відношень, фактів, явищ, які безпосередньо не спостерігаються. У процесі дослідження гіпотеза має бути або підтвердженою, або спростованою. Гіпотези, що підтвердилися у дослідженні, стають теорією, збагачують науку новими знаннями, і можуть бути використані у практичній діяльності. Якщо гіпотеза виявилася спростованою, це не означає, що дослідження було марним. Отримані знання можуть стати відправними для формування нових гіпотез або для розробки нових напрямків дослідження.

Розрізняють такі основні процедури побудови гіпотез: *висунення гіпотез, формування гіпотез та їх перевірка*.

Гіпотези розробляються у два етапи: в процесі розробки програми, а також після "пілотажу" - пробного дослідження, коли гіпотези уточнюються, коректуються, доповнюються або висуваються нові.

Вимоги, яким повинна відповідати гіпотеза:

- ◆ гіпотеза не може містити понять, які не мають емпіричних індикаторів (тобто, попередньо не проінтерпретовані), інакше вона не може бути перевіреною;
- ◆ гіпотеза не повинна суперечити отриманим раніше знанням та встановленим фактам;
- ◆ гіпотеза має бути простою і не містити умов, припущень, що утруднюють її розуміння;
- ◆ гіпотеза повинна бути такою, що перевіряється за існуючого рівня знань та методичних можливостей;
- ◆ гіпотези у дослідженні повинні бути об'єднані в систему доведень висунутого пояснення.

Гіпотези класифікують за різними підставами. Так, виходячи із завдань дослідження, розрізняють *основні та неосновні гіпотези*; за ступенем узагальненості виокремлюють *висхідні гіпотези та гіпотези-наслідки*; за порядком висунення розрізняють *первинні та вторинні гіпотези*. За змістом гіпотези можуть бути *описові, пояснювальні та гіпотези на прогноз*.

Тема 2. Вибірка у соціологічному дослідженні.

На етапі збирання первинних матеріалів суб'єкт соціологічного дослідження повинен з'ясувати, кількісні та якісні параметри об'єкта, уточнити, хто є носієм інформації, скільки таких носіїв треба обстежити, щоб отримати реальну картину соціальної реальності. У практиці емпіричних досліджень, якщо об'єкт кількісно невеликий (не перевищує 300-500 одиниць), можна вдатися до суцільного обстеження.

Проте соціологія найчастіше має справу з великими групами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у різних регіонах, містах, областях, великі соціальні спільноти. Дослідник, дбаючи про якість, достовірність майбутніх результатів, повинен ретельно підійти до вибору найоптимальніших методів. Адже суцільні обстеження за таких умов неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, що використовують під час проведення перепису населення, референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню. Його теорія ґрунтується на досягненнях математичної статистики.

Вибірковий метод – науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об’єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як “генеральна сукупність”, “вибіркова сукупність”, “одиниця відбору”, “одиниця спостереження”, “репрезентативність”, “помилка репрезентативності” тощо.

Генеральна сукупність – обмежений територіально і в часі об’єкт дослідження.

Визначення генеральної сукупності передбачає конкретизацію характеристик об’єкта, його найважливіших суттєвих ознак, які піддаються фіксації. Переважно конкретизацію генеральної сукупності проводять за такою схемою:

Регіон	Соціально-демографічна характеристика	Галузева специфіка
--------	---------------------------------------	--------------------

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибіркова сукупність є мікромоделлю генеральної сукупності, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є регіон, вид спорту, спортивна кваліфікація, стаж занять.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Одиницями спостереження можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи. Для побудови вибірки КСД потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого – економним, забезпечувати оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність вибірки – здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної.

Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі – врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри як надійність та валідність.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Забезпечується вона врахуванням випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим не значніша випадкова помилка вибірки і відповідно вища якість отриманої інформації.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул неможливо, тому вони значно погіршують результати досліджень і взагалі можуть звести їх нанівець.

Перед тим як обрати тип вибірки, визначаються щодо методу (ймовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

Ймовірнісний (стохастичний, випадковий) метод. Передбачає випадковий вибір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця

генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу випадкового та механічного типів вибірки. Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодувальні номери. Перемішавши картки, вибирають необхідну їх кількість.

Механічна вибірка. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, згідно з якою всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список, з якого через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Крок відбору визначають за допомогою спеціальної формули:

$$K = N : n,$$

де **K** – крок відбору, **N** – велечина генеральної сукупності, **n** – велечина вибіркової сукупності.

Стратифікаційна (районована) вибірка. Її побудова пов'язана з поняттям “районування генеральної сукупності”.

Районування генеральної сукупності – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Стратифікаційна вибірка передбачає попереднє групування одиниць генеральної сукупності за певними критеріями, які повинні впливати на досліджуване явище. Одиниці сукупності повинні істотно відрізнятися. Наприклад, при вивченні кар'єрних стратегій молоді з вищою освітою можна передбачити, що форма навчання (державна, приватна) буде впливати на їх погляди щодо працевлаштування. Відомо, що частка студентів, які навчаються у приватних вищих навчальних закладах, значно менша, ніж тих, хто здобуває вищу освіту у державних ВНЗ. Тому ймовірність їх потрапити у вибірку за механічного відбору досить низька. У такому разі всі ВНЗ поділяють на групи залежно від форми навчання, а потім з кожного типу відбирають респондентів пропорційно чисельності всього контингенту. У більшості опитувань громадської думки, що проводять за національними вибірками, первинна стратифікація здійснюється за географічною локалізацією, звідси й назва принципу – районування.

Гніздова вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні під сукупності, то

при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи (гнізда), всередині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо.

Застосовуючи цей метод, дослідник повинен усі одиниці генеральної сукупності розподілити між гніздами, подбати про максимальну ідентичність за параметрами основних характеристик гнізд. Зручність, доступність і простота виокремлення гнізд роблять цей метод раціональним та економним. Проте формальний підхід до виокремлення гнізд може призвести до спотворення реальної картини досліджуваного об'єкта.

Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Кількість елементів, які належить вибрати окремо з кожної серії, визначають за допомогою формули:

$$n_1 = (N_i * n) : N,$$

n_1 – кількість елементів, які належить вибрати з певної серії,
 N_i – кількість одиниць у серії, n – вибірка сукупність, N – генеральна сукупність.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки використовують **цілеспрямований підхід**, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Він є основою квотної, стихійної вибірок, методу снігової кулі.

Квотна вибірка застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибірку сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники застаттю, віком, освітою, типом поселення тощо.

Прикладом **стихійної вибірки** є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного на вулицях міст, метод “снігової кулі”. Цей метод використовують, коли

потрібно опитати декілька сотень представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити про своїх знайомих, які належать до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка формується поступово, як “снігова куля”.

Всі наведені типи вибірок відносять до однощаблевих. У сучасній практиці проведення масових великомасштабних досліджень застосовують складні багато щаблеві вибірки, які поєднують різні підходи до її формування.

Тема 3. Методи збору та аналізу соціологічної інформації.

Подальший етап проведення соціологічного дослідження полягає у безпосередньому зборі первинної соціологічної інформації, або, проведенні польового етапу дослідження.

Методи збору соціологічної інформації

Аналіз документів	Класичний аналіз (глибинний); контент-аналіз	Тестування
Опитування	Анкетування; Інтерв'ю	Методика виміру соціальних установок
Експертне оцінювання (опитування)		Експеримент
Спостереження		Маркетинго-соціологічні (комплексні) методики
Соціометрія		

В процесі польового етапу дослідження для збору соціологічної інформації можуть застосовуватися різні методи, які стають науковими, коли відповідають наступним критеріям:

- можливість одержати об'єктивні результати, незалежні від поглядів дослідника;
- можливість повторити дослідження;

- порівнюваність результатів.

Згадані методи збору інформації є загальнонауковими, універсальними, тобто цими методами послуговуються всі науки – від фізики, теорії літератури до фізичної культури та спорту. Міра використання наукових методів залежить від предмета наукового дослідження. Відтак у фізиці частіше використовують експеримент і спостереження, у теорії літератури – аналіз документів, у дослідженнях фізичної культури та спорту – експертну оцінку, опитування, спостереження та експеримент. У соціології, предметом якої є найскладніша частина світу – суспільне буття – активно застосовуються усі наукові методи збору інформації.

Аналіз документів застосовують з метою одержання зафіксованої у документах інформації про соціальні факти, цінності та норми поведінки різних категорій населення.

Документ – це спеціально створений предмет, призначений для передачі чи збереження інформації. **За статусом джерела** розрізняють:

офіційні (відображають суспільні зв'язки);

неофіційні (листи, щоденники, художня творчість тощо) документи.

За способом фіксації документи поділяють на:

письмові;

статистичні;

аудіовізуальні (фотографії, аудіо- та відео- касети);

комп'ютерні (пам'ять комп'ютера, диски та дискети).

За походженням та місцем зберігання:

архівні (документи, що зберігаються в архівах);

особисті (мемуари, автобіографії, щоденники);

непрямі (довідники, статистичні відомості тощо);

матеріали засобів масової інформації.

Виділяють документи **природні** – створені незалежно від дослідника та **спеціальні** – створені на замовлення дослідника.

За ступенем опосередкованості:

первинні;

вторинні.

За функціональними ознаками:

інформативні;

регулятивні.

З метою одержання об'єктивної інформації за допомогою аналізу документів слід перевірити їх **надійність**, тобто з'ясувати цілі й мотиви їх створення, історичний контекст, в якому вони виникли, та **достовірність** – правдивість відомостей, їх відповідність реальним подіям.

Слід враховувати, що первинні документи надійніші за вторинні, природні достовірніші за спеціальні. Обережність в оцінюванні достовірності має бути більшою, якщо зміст документа торкається інтересів автора. Тому, більшої довіри заслуговують документи сторонніх людей, а найбільший ефект дає зіставлення різних документів. Слід зауважити, що документ – це продукт суспільної діяльності людини: з одного боку не обов'язково відтворює дійсність адекватно, а з іншого – документ, що містить недостовірну інформацію, характеризує і автора, і ситуацію, в якій документ складено.

Техніка, яку застосовують в аналізі документів, передбачає виділення в них певних характеристик, встановлення частоти появи цих характеристик і зв'язків між ними. Дослідник виробляє певну систему категорій аналізу тексту і співвідносить з ними реальні характеристики текстів. Це дає змогу групувати характеристики і документи, виявляти тенденції тощо.

Розрізняють два типи аналізу документів:

традиційний (змістовний);

формалізований (якісно-кількісний) аналіз або контент-аналіз.

Традиційний аналіз – це всебічне з'ясування та інтерпретація основних ідей документа, з'ясування логічних зв'язків і суперечностей між ними. Такий аналіз ґрунтується на загальних логічних операціях аналізу та синтезу, порівняння, визначення, оцінювання і – значною мірою – на інтуїції дослідника.

Р.Пенто та М.Гравітц виділяють такі різновиди традиційного аналізу: **історичний, літературний, психологічний, юридичний та соціологічний.**

Традиційний аналіз поділяється на:

зовнішній (передбачає відновлення історичних та соціальних умов створення документа);

внутрішній (аналіз змісту документального джерела, з'ясування відображення у ньому конкретних зв'язків).

З метою регулярного, об'єктивного аналізу великої кількості документів використовують **формалізований аналіз або контент-**

аналіз – кількісно-якісний метод, що дає підстави зробити об’єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю вживання одиниць аналізу в досліджуваних текстах. Використовують:

коли потрібна висока точність, об’єктивність аналізу;

коли є багато матеріалу, він несистематизований за тривалий період; якщо предмет аналізу повторюється з певною частотою.

Найчастіше за допомогою контент-аналізу вивчають різноманітну пошту і тексти ЗМІ, оскільки вони становлять багато несистематизованого матеріалу, який повторюється з певною частотою. Суть контент-аналізу полягає у тому, що у відібраних із сукупності за певною методикою, вибіркою текстах фіксується наявність або відсутність у них ключових понять дослідження – *категорій*. Наступний аналіз частоти та умов їх появи дає змогу знайти відповідь на запитання, які ставить перед собою дослідник.

Оригінальний квадрат проникнення інформації ЗМІ в масову свідомість запропонував Б.Грушин для контент-аналізу відповідної проблеми:

2	1	+	–
+		А	Б
–		В	Г

1 – масова свідомість;

2 – тексти ЗМІ: А – інформація є у тексті і у масовій свідомості;

Б – інформація є у тексті, але відсутня у масовій свідомості;

В – інформація відсутня в тексті, але є у масовій свідомості;

Г – інформації нема ні в тексті, ні в масовій свідомості.

Процедура контент-аналізу починається з формулювання цілей дослідження та визначення категорій. Завдання дослідника – знайти в текстах такі ознаки – одиниці аналізу, які відповідали б визначеним категоріям. Фіксація й аналіз інтенсивності ознак поглиблює дослідження. Виявлені в кожному тексті ознаки фіксують за допомогою певних кодів (найчастіше цифр), що дає змогу механізувати або й комп’ютеризувати обробку зібраної інформації.

Опитування та його різновиди

Саме з цим методом найчастіше асоціюють соціологію, вважаючи його найдоступнішим та універсальним. Однак в опитуванні соціолог змушений зважати на дві дуже важливі речі:

Під час опитування відбувається взаємовплив дослідника та респондента. В результаті опитування дослідник одержує не розв'язання проблеми, а її оцінку чи спосіб розв'язання з погляду опитаної сукупності людей.

Якість, надійність і достовірність інформації в опитуванні забезпечують правильно вибраними умовами опитування, поведінкою анкетера і побудовою питальника. Залежно від потребита умов, опитування проводять у вигляді анкетування, інтерв'ю чи соціометричного опитування.

Анкетування. Проводять тоді, коли треба опитати велику кількість людей на великій території, звести до мінімуму вплив дослідника на респондента і коли характер запитань дозволяє опитуваному самостійно відповісти на них, а можливий вплив оточуючих на респондентів несуттєвий.

Залежно від способу розповсюдження анкет анкетування поділяють на *пресове, поштове, роздаткове*.

Під час *пресового анкетування* анкету публікують на сторінках газети чи журналу; відповівши на неї, опитувані свої відповіді до редакції чи соціологічного центру надсилають поштою. Пресова анкета – досить простий і оперативний метод розповсюдження анкет, вона дає змогу оперативно зондувати громадську думку. Перевагою є економічність, добровільність участі, анонімність.

Проте, пресове анкетування не може забезпечити достатньої репрезентативності – здатності опитаних відобразити характеристики певної сукупності людей. Частка пресових анкет, що повертаються невелика, повертається не більше 5% опублікованих в газеті анкет.

Ефективнішим є *поштове анкетування*: рівень повернення поштових анкет становить 30-50%. До поштового анкетування соціологи вдаються: а) якщо потрібно опитати велику кількість респондентів;

б) якщо фінансування обмежене;

в) під час опитування на делікатні теми.

З метою стимулювання повернення анкет, перед початком поштового анкетування про майбутню акцію повідомляють в засобах масової інформації, вкладають у конверти різноманітні сувеніри, зворотно заадресовані конверти. Найбільший ефект дає повторне, за 1-2 тижні, анкетування. В окремих випадках це дає змогу збільшити рівень повернення до 60-70, навіть 90%.

Найвищий рівень повернення забезпечує **роздаткове анкетування** – дослідник особисто роздає і збирає анкети, проте, навіть у цьому випадку рівень повернення не завжди сягає 100% межі. Дослідник може, роздавши анкети, не бути присутнім при їх заповненні (це підсилює анонімність). В іншому випадку він може залишитись, консультуючи щодо правил заповнення анкет (групове анкетування).

Побудова анкети. В анкетуванні вирішальним чинником якості інформації є зміст запитальника, його побудова, яка передбачає низку обов'язкових елементів, дотримання певних обов'язкових вимог. Першим обов'язковим елементом є преамбула анкети: вона готує респондента до роботи, знайомить з метою опитування, правилами заповнення анкети, повинна зацікавити респондента в результатах дослідження. Обсяг преамбули не повинен перевищувати кількох абзаців.

Основою анкети є запитання. За способом відповіді запитання поділяють на:

а) **відкриті запитання** – респондент формулює відповіді сам;

б) **закриті запитання** – містить усі можливі варіанти відповідей, поділяються на – закриті альтернативні – можна обрати лише один варіант відповіді; закриті не альтернативні – поліваріантні (запитання – «меню» – можна обрати більше одного варіанту відповіді; ранговані – респондент повинен пронумерувати за важливістю пропоновані варіанти відповідей Використовують, коли можна передбачити усі можливі варіанти відповіді, спрощують заповнення анкети, полегшують досліднику роботу;

в) **напівзакриті запитання** – крім пропонованих варіантів, можливий свій варіант відповіді.

Важливо, щоб поліваріантні та деякі альтернативні запитання містили варіант відповіді «не знаю, важко відповісти» - це відображає дійсний стан речей, дає зрозуміти досліднику, що запитання недоречне.

За метою дослідження питання поділяють на:

а) **програмно-тематичні** (основні) – відповіді дають підставу для висновків про явище, що вивчається;

б) **функціональні** – призначені для оптимізації опитування;

в) **фільтрувальні** – дають змогу виділити частину респондентів за якоюсь ознакою;

г) **контрольні** – побудовані на зіставленні з іншими фактами, мета – з'ясувати наскільки щиро респондент відповідає на анкету.

Згідно з технікою стадійного розгортання запитань Дж.Геллапа першу групу запитань в анкеті мають становити запитання-фільтри, які з'ясовують, наскільки опитаний обізнаний з проблемою взагалі. Наступні запитання за Дж.Геллапом, мають з'ясувати, як опитуваний ставиться до цієї проблеми. І наступна група запитань – до конкретних аспектів проблеми. Далі використовують запитання про причини певних поглядів респондента. Прикінцева група запитань стосується сили тих поглядів, яких дотримується опитуваний, вони найчастіше закриті.

До розташування «паспортички» в анкеті – соціально-демографічний блок є різні підходи. Припустимо її розташування і на початку і в кінці анкети.

Щоб анкета мала привабливий вигляд, з функціональною метою на її полях інколи вміщують гумористичні малюнки на темидослідження.

Соціологічне інтерв'ю. До інтерв'ю як методу збору інформації соціологи вдаються, якщо:

а) є підстави вважати, що опитуваний самостійно не зможе чітко і адекватно сформулювати відповіді на питання;

б) вплив навколишнього середовища суттєвіший за вплив на респондента самого інтерв'юера;

в) порівняно невелика кількість людей, яких потрібно опитати;

г) єдиний спосіб одержати в респондентів інформацію.

Для проведення інтерв'ю необхідний спеціальний документ (план або опитувальний лист), у якому фіксуються всі відповіді респондента. Така стандартизація не формалізм, а обов'язкова вимога наукового методу відтворення дійсності. Люди, що проводять інтерв'ю, мають відповідати наступним вимогам:

-чесність;

-комунікабельність;

-уважність і спостережливість;

-високий рівень культури;

-терплячість і вміння слухати;

-вміння говорити чітко і зрозуміло;

-вміння приховувати своє ставлення до проблеми, що вивчається.

Спостереження. Наукове спостереження – це пряма реєстрація подій, що здійснюється за певною програмою – цілеспрямовано,

планомірно, систематично, а результатам властива надійність вимірювання, однаковість фіксування, придатність до перевірки.

Метод спостереження застосовують тоді, коли респонденти не хочуть, або не можуть достатньо точно і докладно описати свої дії, їх послідовність у певних ситуаціях. До об'єктивних труднощів при спостереженні належать:

а) принципово частковий характер кожної ситуації, за якою спостерігають;

б) трудомісткість;

в) ситуація за якою спостерігають, завжди унікальна, повторення її з абсолютною точністю неможливе в принципі;

г) фіксують не реальну дійсність, а відображення цієї дійсності у свідомості спостерігача.

Спостереження поділяють на:

Систематичні – тривалі, *неперервні*; *панельні* – проводять за однаковою програмою, за одним об'єктом із конкретним інтервалом (раз на тиждень, місяць тощо).

За включеністю спостереження поділяють на включені – спостерігач бере безпосередню участь у тих процесах, за якими спостерігає; *невключені* – спостереження проводять ззовні, спостерігач не втручається у розвиток подій.

Спостереження бувають: *відкриті* – група знає, що за нею спостерігають і *приховані*. **За природністю умов:** *польові* (умови звичні для об'єкта); *лабораторні* (проводять у спеціально створених умовах).

Результати спостереження записують у протокол спостереження.

На Заході виробили окремих напрям у розвитку методу спостереження, спрямований на повне уникнення впливу спостерігача – метод ненав'язливих вимірів (Вебб, Кампбел, Шворіз, Секрест). Пропонується вивчати явища за їхніми об'єктивними наслідками (популярність експонатів музею – за утертістю підлоги біля цих експонатів, рухливість дітей у дитячому садочку – за зношеністю їхнього взуття).

Експеримент у соціології - це засіб отримання інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і котрі можна контролювати. Як зазначає **В.Гречихін**, застосування експерименту в соціології доцільне тоді, коли треба розв'язати завдання, пов'язані з реагуванням тієї чи іншої соціальної

групи на внутрішні і зовнішні фактори, які вводяться ззовні у штучно створених і контрольованих умовах. Основна мета його проведення - перевірка тих чи інших гіпотез, результати яких мають прямий вихід на практику, на різноманітні управлінські рішення.

Загальна логіка експерименту полягає у:

- виборі певної експериментальної групи;
- вміщенні її у незвичку експериментальну ситуацію, під вплив певного фактору;
- простеження скерованості, величини і сталості змінних характеристик, які називаються контрольними і котрі настали внаслідок дії введеного фактору.

Серед різновидів експерименту можна назвати:

- **польові** (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування);
- **лабораторні** (коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно).

Виділяють також:

- **лінійні** (коли аналізу підлягає одна й та ж група);
- **паралельні** (коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна із сталими характеристиками й експериментальна із зміненими характеристиками).

За характером об'єкту і предметом дослідження розрізняють:

- *соціологічні,*
- *економічні,*
- *правові,*
- *соціально-психологічні,*
- *педагогічні та інші експерименти.*

За специфікою поставленого завдання експерименти поділяють на:

- **наукові** (вони мають на меті прирощення знання);
- **прикладні** (вони мають на меті отримання практичного ефекту).

За характером експериментальної ситуації виокремлюють експерименти, які є *контрольованими*, і такі, де *контроль не здійснюється*.

Теми рефератів

1. Соціологічне та соціальне дослідження.
2. Поняття і види соціологічного дослідження.
3. Програма і робочий план соціологічного дослідження.
4. Вибірка у соціологічному дослідженні.
5. Методи збору соціологічної інформації.
6. Анкетне опитування.
7. Соціометричний метод.
8. Місце аналізу документів серед інших методів дослідження:
практики використання.
9. Співвідношення анкети та інтерв'ю у соціологічному дослідженні.

Контрольні питання:

1. Сутність проведення соціологічного дослідження.
2. Функції та види соціологічного дослідження.
3. Основні етапи проведення соціологічного дослідження.
4. Значення програми соціологічного дослідження.
5. Структура програми, методологічна частина.
6. Методико-процедурна частина програми соціологічного дослідження.
7. Розробка варіанту програми конкретно-соціологічного дослідження.
8. Визначення генеральної та вибіркової сукупності.
9. Репрезентативність та критерії її забезпечення.
10. Помилки вибірки та шляхи їх усунення.
11. Випадкова вибірка, її переваги та недоліки.
12. Цілеспрямована вибірка, особливості застосування.
13. Розрахунок вибірки в соціологічному дослідженні.
14. Визначення документу в соціології.
15. Типи аналізу документів.
16. Специфіка методу контент-аналізу.
17. Сутність та класифікація соціологічного спостереження.
18. Сутність та різновиди експерименту.
19. Анкетування, його різновиди.
20. Анкета як основний інструмент опитування. Методичні принципи її створення.
21. Специфіка та класифікація інтерв'ю, основні вимоги до інтерв'юера.
22. Метод експертних оцінок та умови його застосування.
23. Суть та особливості соціометричного опитування.
24. Основні вимоги до складання соціометричної анкети.
25. Методи соціологічного прогнозування.

ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студ. ВНЗ: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
2. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
3. Болотіна Є.В., Мішура В.Б. Соціологія: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 128 с.
4. Городяненко В.Г. Социологический практикум: учебно-методическое пособие. – К.: Изд. Центр «Академия», 1999. – 160 с.
5. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
6. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: НЕУ, 2002. – С. 347-428.
7. Козловець Є.А. Соціологія: Словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 327 с.
8. Нестуля О.О. Соціологія: практикум: навч. посіб. (для студ. вищ. навч. закл.) / О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, С.Ж.Верезомська – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
9. Павличенко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2000.
10. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 320 с.
11. Піча В.М. та ін. Соціологія. – К., 1996.
12. Піча В., Вовканич С., Маковецький В. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. Матеріали до лекцій із курсу. – Львів, 1996.
13. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К., 2000. – С. 186-234.
14. Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий світ – 2000», 2004. - 368.
15. Ратушна Г. Соціологія (матеріали курсу лекцій). Навчальний посібник. Видання 2-е, доп. і перероб. – Тернопіль, 1999. – 148 с.
16. Соціологія. Курс лекцій / В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й.Черниш та ін./ За ред. В.М.Пічі. – К., 1996.
17. Соціологія: Підручник / За загальною ред. Проф. В.П.Андрющенка, проф. М.І.Горлача. – Харків – Київ, 1998.

18. Сурмін Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. – К., 2000.
19. Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С.Макеєва, К.: Знання, 2005. – 455 с.
20. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
21. Танчин І.З. Соціологія: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
22. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Л.: Кальварія, 2004. – 544 с.
23. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
24. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

Допоміжна:

1. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
2. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: моделі та практики. – К.: Центр вільної преси, 2003. – 200 с.
3. Статистичний щорічник України за 2006 р. – К.: Консультант, 2007. – 551 с.
4. Циба В.Т. Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід. – К.: МАУП, 2002. – 248 с.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Соціологія як наука.
2. Об'єкт та предмет соціології.
3. Розкрийте структуру соціологічної системи знань.
4. Макро- та мікросоціологічні рівні аналізу соціальної дійсності.
5. Функції соціології.
6. Передумови виникнення соціології. О.Конт – засновник позитивістської соціології XIX ст.
7. Соціологічна концепція Г.Спенсера.
8. Соціологічна концепція К.Маркса.
9. Соціологічна концепція Е.Дюркгайма.
10. Соціологічна концепція М.Вебера.
11. Соціологічна концепція П.Сорокіна.
12. Соціологічні школи та напрями.
13. Українська протосоціологічна думка.
14. Соціологічні погляди Г.Сковороди.
15. Особливості початкового етапу становлення української соціології.
16. Радянський період української соціології.
17. Завдання та проблеми сучасної української соціології.
18. Поняття суспільства та його основні ознаки.
19. Ранні типи людського суспільства.
20. Сучасні типи людського суспільства.
21. Соціальна структура суспільства.
22. Соціальна стратифікація суспільства.
23. Поясніть відмінність між поняттями “клас” і “страта”.
24. Визначте основні суттєві риси феномену “середнього класу”, його соціальні функції.
25. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні.
26. Теорія стратифікації К.Маркса.
27. Теорія стратифікації М.Вебера.
28. Теорія стратифікації Е.Райта.
29. Теорія стратифікації Ф.Паркіна.
30. Соціальна мобільність. Види соціальної мобільності.
31. Суть соціальної дії та її мотивів.

32. Особистість як предмет соціологічного аналізу.
33. Соціалізація як процес становлення і розвитку особистості.
34. Етапи розвитку гри М.Партен.
35. Теорія розвитку дитини З.Фройда.
36. Теорія розвитку дитини Ж.Піаже.
37. Теорія розвитку дитини Дж.Міда.
38. Культура як соціальне явище, функції культури.
39. Культурні універсалії, культурна ідентичність та етноцентризм.
40. Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.
41. Розкрийте особливості економічної соціології як спеціальної соціологічної теорії.
42. Проаналізуйте соціальні функції економіки.
43. Поясніть співвідношення економіки з іншими соціальними інститутами.
44. Охарактеризуйте основні категорії, поняття соціології праці та зайнятості.
45. Структура та форми трудової поведінки.
46. Зміст, структура та функції трудової мотивації, її компоненти.
47. Механізми регуляції трудової поведінки..
48. Освіта як соціальний інститут суспільства: функції, принципи, цілі.
49. Охарактеризуйте концепцію безперервної освіти.
50. Освіта і соціалізація особистості.
51. Теорія навчання Бернстайна.
52. Теорія навчання Баулеса і Гінтіса.
53. Теорія навчання Іліча.
54. Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді.
55. Основні поняття та категорії соціології молоді.
56. Сім'я як соціальний інститут.
57. Сутність, структура та основні функції сім'ї.
58. Соціальні проблеми сім'ї та основні тенденції розвитку сучасної сім'ї.
59. Релігія як соціальний інститут: сутність, функції та форми організації.
60. Історичні типи релігійних вірувань.
61. Тенденції розвитку релігії в сучасному суспільстві.

62. Об'єкт, предмет та функції соціології політики.
63. Типологія політичних рухів.
64. Класифікація політичних партій.
65. Обґрунтуйте відмінність між термінами «етнос», «народність», «нація».
66. Етнонаціональний розвиток сучасної України: стан, проблеми, перспективи.
67. Предмет і об'єкт соціології фізичної культури та спорту.
68. Значення і місце фізичної культури у формуванні здорового способу життя людини.
69. Сутність проведення соціологічного дослідження.
70. Функції та види соціологічного дослідження.
71. Основні етапи проведення соціологічного дослідження.
72. Значення програми соціологічного дослідження.
73. Структура програми, методологічна частина.
74. Методико-процедурна частина програми соціологічного дослідження.
75. Визначення генеральної та вибіркової сукупності.
76. Репрезентативність та критерії її забезпечення.
77. Помилки вибірки та шляхи їх усунення.
78. Випадкова вибірка, її переваги та недоліки.
79. Цілеспрямована вибірка, особливості застосування.
80. Розрахунок вибірки в соціологічному дослідженні.
81. Визначення документу в соціології.
82. Типи аналізу документів.
83. Специфіка методу контент-аналізу.
84. Сутність та класифікація соціологічного спостереження.
85. Сутність та різновиди експерименту.
86. Характеристика опитування як методу отримання соціологічної інформації.
87. Анкетування, його різновиди.
88. Анкета як основний інструмент опитування. Методичні принципи її створення.
89. Специфіка та класифікація інтерв'ю, основні вимоги до інтерв'юера.
90. Метод експертних оцінок та умови його застосування.
91. Суть та особливості соціометричного опитування.
92. Основні вимоги до складання соціометричної анкети.
93. Методи соціологічного прогнозування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова:

1. Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: ХНУ, 2007. – 314 с.
2. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки: Пер. з франц. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
3. Барвінський А.О. Соціологія: Курс лекцій для студ. ВНЗ: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
4. Білоус В.С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2002. – 140 с.
5. Болотіна Є.В., Мішура В.Б. Соціологія: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 128 с.
6. Головатий М.Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 304 с.
7. Городяненко В.Г. Социологический практикум: учебно-методическое пособие. – К.: Изд. Центр «Академия», 1999. – 160 с.
8. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1999. – 340 с.
9. Дворецька Г.В. Соціологія праці: Навч. посіб. – К., 2001.
10. Дворецька Г.В. Соціологія: навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: НЕУ, 2002. – С. 347-428.
11. Етносоціологія: Навч. посіб. / За ред. В. Євтуха. – К.: Вид-во УАННП Фенікс, 2003. – 208 с.
12. Іванов В.Ф. Соціологія масової комунікації: Навч. посібник. – К., 1999.
13. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 200 с.
14. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: Навч. посіб. – Л.: Магнолія, 2007. – 328 с.
15. Козловець Є.А. Соціологія: Словник термінів і понять. – К.: Кондор, 2006. – 327 с.
16. Культура-суспільство-особистість: Навч. посіб. / За ред. Л.Скокової. – Ін-т соціології НАН України, 2006. – 396 с.
17. Лапан Т.Д. Історія соціології: Навч. посіб. – Л.: ВЦ ЛНУ, 2007. – Ч.1. – 236 с.
18. Лукашевич М.П. Соціологія економіки. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.

19. Нестуля О.О. Соціологія: практикум: навч. посіб. (для студ. вищ. навч. закл.) / О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, С.Ж.Верезомська – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
20. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 292 с.
21. Огаренко В.М., Малахова Ж.Д. Соціологія праці: Навч. посіб. – К.: 2007. – 304 с.
22. Осовський В.Л. Соціологія громадської думки: Навч. посіб. – К.: Вид. дім «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – 186 с.
23. Павличенко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія: Навч. посібник. – К.: Лібра, 2000.
24. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 320 с.
25. Піча В.М. та ін. Соціологія. – К., 1996.
26. Піча В.М. Соціологія вільного часу. – Львів, 1993.
27. Піча В.М., Стеблич В.А. Соціологія політики. – Львів, 1994.
28. Піча В., Вовканич С., Маковецький В. Як підготувати, провести і узагальнити результати соціологічних досліджень. Матеріали до лекцій із курсу. – Львів, 1996.
29. Піча В.М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К., 2000. – С. 186-234.
30. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ століття. Посібник. – К., 1996.
31. Полторац В.А. Соціологія: основи соціології праці та управління. – К., 1992.
32. Практикум з соціології: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / За редакцією В.М. Пічі. – Львів: «Новий світ – 2000», 2004. - 368.
33. Ратушна Г. Соціологія (матеріали курсу лекцій). Навчальний посібник. Видання 2-е, доп. і перероб. – Тернопіль, 1999. – 148 с.
34. Середа В.В. Етносоціологія: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
35. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.
36. Соціологічна думка України: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1996.
37. Соціологія. Курс лекцій /В.М.Піча, О.М.Семашко, Н.Й.Черниш та ін./ За ред. В.М.Пічі. – К., 1996.

38. Соціологія: Підручник / За загальною ред. Проф. В.П.Андрющенка, проф. М.І.Горлача. – Харків – Київ, 1998.
39. Соціологія праці та управління: термінологічний словник-довідник / Відп. Ред.. В.А. Полторак. _ К., 1993.
40. Сурмін Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. – К., 2000.
41. Соціологічна теорія: Традиції та сучасність: Навч. посіб. / За ред. А.Ручки. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 363 с.
42. Соціологія: Навч. посіб. / За ред.. С.Макеєва, К.: Знання, 2005. – 455 с.
43. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка.– К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
44. Соціологія: Терміни, поняття, персоналії / За ред.. В.Пічі. – К.: Каравела; Новий світ- 2000, 2002. – 480 с.
45. Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С.Макеєва. – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 327 с.
46. Танчин І.З. Соціологія: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.
47. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. – Л.: Кальварія, 2004. – 544 с.
48. Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-тє вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2009. – 468 с.
49. Юрій М.Ф. Соціологія культури. – К.: Кондор, 2006. – 304 с.
50. Юрій М.Ф. Соціологія: Підручник. – К.: Кондор, 2007. – 288 с.

Допоміжна:

1. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В.Морозов. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурда Р.С. Основи загальної екології. – К., 1993.
3. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм / Пер. з англ. О.Рябов. – Л.: Кальварія, 2006. – 280 с.
4. Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг (1992-2006). – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 226 с.

5. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н.Климчук. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Пер. з англ. Г.Касьянов. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
7. Герасіна Л.М. Оновлення сучасної вищої школи в контексті глобальних проблем освіти. – Харків, 1994.
8. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укл. І.Кононов (наук. ред.), В.Бородачов, Д.Топольськов. – Луганськ: Альма матер; Знання, 2002. – 664 с.
9. Глобальні модерності / За ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона; Пер. з англ. Т.Цимбал. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
10. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: Результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 142 с.
11. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А.Орган. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
12. Закон України про вищу освіту // Освіта України. – 26 лютого 2002 р. - №17.
4. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта України. – №33. – 23 квітня 2002.
13. Злобіна О., Тихонович Вс. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238 с.
14. Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: моделі та практики. – К.: Центр вільної преси, 2003. – 200 с.
15. Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: Еволюція дослідницьких програм. – К.: Сталь, 2005. – 500 с.
16. Леш С. Соціологія постмодернізму / Пер. з англ. Ю.Олійник. – Л.: Кальварія, 2003. – 344 с.
17. Паніна Н. Українське суспільство 1994-2005: Соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 157 с.
18. Рікер П. Ідеологія та утопія: Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 360 с.
19. Слотердайк П. Критика цинічного розуму: Пер. з нім. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.
20. Соціальний ареал життя особистості / За ред. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 400 с.

21. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2006. – Вип. 9. – 360 с.
22. Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. – К : І-нт соціології НАН України, 2007. – Вип. 10. – 428 с.
23. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників / Пер. з англ. за наук. ред. В.Хмелька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 559 с.
24. Статистичний щорічник України за 2006 р. – К.: Консультант, 2007. – 551 с.
25. Стегній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. – К., 2002.
26. Суспільна трансформація: Концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.Танчера, В.Степаненка. – К.: І-нт соціології НАН України, 2004. – 244 с.
27. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. Н.Комарова, О.Погорілий. – К.: Дух і літера, 2005. – 262 с.
28. Україна модерна. Спеціальний випуск 2007. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За ред. Я.Грицака, А.Портнова, В.Сусака. – К.: Критика, 2007. – 357 с.
29. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / За ред. І.Когута. – К.; Л.: Вид-во «Мс», 2007. – 336 с.
30. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В.Ісаїва; Пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 362 с.
31. Українське суспільство 1994-2005: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 653 с.
32. Українське суспільство 1992-2006: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2006. – 578 с.
33. Українське суспільство 1992-2007: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворни, М.Шульги. – К.: І-нт соціології НАН України, 2007. – 520 с.
34. Український соціум: Інтеграція інтелектуального потенціалу / За ред. В.Врублевського. – К.: І-нт соціології НАН України, 2005. – 396 с.
35. Циба В.Т. Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід. – К.: МАУП, 2002. – 248 с.

36. Чепурко Г. Зайнятість населення України: Зміни і тенденції. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – 411 с.
37. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з франц. Р.Мардер. – Х.: Фоліо, 2007. – 223 с.
38. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: Соціологічний вимір культури. – К.: Ін-т соц. та культ. зв'язків ім. св. Княгині Ольги, 2005. – 248 с.
39. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2008. – 794 с.

Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Факультет суспільних наук
Кафедра політології

Маріанна Колодій

Соціологія та практична соціологія

Методичний посібник для здобувачів вищої освіти

Підписано до друку 22.09.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 9,8. Фіз. друк. арк. 10,3.
Наклад 50 примірників. Зам. № 133

Видавець:
Центр оперативної поліграфії
м. Ужгород, пл. Шандора Петефі, 34/1
danulosi.druk@gmail.com